مێژوو نووسان

مێـژوو نووسـان و ڕۆشـنبیرانی کـورد لــەم سـەردەمەی دوایــەدا بایــەخیان بــە لێتۆژینەوەی مێژووی نەتەوەکەیان داوە و تۆماریان کردووە، لەوانە حوسێن حوزنی موکریانی ١٨٦٦-١٩٤٧، لە مەهاباد هاتۆتە دنیا، کتێبەکانی لە حەلەب و ڕەواندوزو بەغدا بڵاوکردۆتەوە. بەرهەمەکانی: بەخێوکردنی کرمی ئاوریشم (١٩٢٨). مێـژووی ئیمارەتەکانی کورد (١٩٢٩-١٩٣١) ناودارانی کورد (١٩٣١). کورد و نادرشا (١٩٣٤). کوردەکانی زەنـد (١٩٣٤). میرەکـانی سـۆران (١٩٣٥). کوردسـتانی موکـری (١٩٣٨) هتد... ئەوبەرهەمانەشی هەمووی بە کوردیە.

مەلا جەمیل ڕۆژ بەیانی

لە گوندێکی ناوچەی قەرە حەسەن لە لیوای کەرکوك لەدایك بووە. ئەم کتێبانـەی وەرگێڕاوەتـە سـەر زمـانی عـەرەبی: مێـژووی سـلێمانی هـی محەمـەد ئـەمین زەکـی (١٩٥١)، شـەرەفنامە (کـە مێـژووی دەوڵـەت و ئیمارەتـەکانی کـوردە) دانەرەکـەی شـەرەفخانی بتلیسـییە (١٩٥٣). یاداشـتەکانی ڕەفیـق حیلمـی (١٩٥٧)، نامـە پیرۆزەکان هی سلیمان فایەق (١٩٦٣).

شوکری فەزلی

ئـەدیبێکی عـەرەب کـە دەچێتـەوە سـەر عەشـیرەتی (الکرویە القیسـیە) بـەڵام سەردەمی منداڵی لـە سلێمانی بەسـەر بـردووە، زمـانی کـوردی و تورکـی و فارسـی دەخوێنی. ماوەیەك لە ڕۆژنامەگەری کوردی کاری کردووە و لەسەر کوردی نووسیوە، ئەگەر بەڕەچەڵەکیش نەبوبێ بەدڵ و بە گیان و ڕەوانی چۆتەوە سەر کورد.

شوکری کوڕی ئەحمەد ئاغا لەسەردارانی (کوڕەویە) لەساڵی ١٨٨٢ لـە بـەغدا هاتۆتـە دنیا. کە دەگاتـە تەمەنی پێنج ساڵی ساڵح ئەفەندی خاڵی کەسەردەستەی نووسەرانی ئۆردوگای سلێمانی دەبێ لەگەڵ خۆی دەیباتە وڵاتی کوردان، زیاتر لە

چوارده ساڵی لێ دەمێنێتەوە، لەو ماوەیەدا زانیاری و زمانەکان دەخوێنێ. پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا دەچێتە قوتابخانەی روشدیەی سوپایی، ماوەیەك مامۆستایەتی دەکا، ساڵی ١٩٠٨ ڕوو دەکاتە ئەستەنبوڵ، دوو ساڵ لێی نیشتەجێ دەبێ، لەو ماوەیەدا لە رۆژنامەکانی تورکی کارمەند دەبێ، دەگەڕێیەوە بەغدا،پەیوەندی بە شێخ عەبدولوەهاب نائیب دەکا زانیارییەکانی (جادە)ی لێوەردەگرێ. هەندێ لایەنی زمانی ئینگلیزی و فەرەنسیش فێردەبێ. شیعری بە عەرەبی و کوردی و فارسی داناوە، داواکاری بیروڕای ئازاد بووە، ڕەخنەی لە ڕەفتاری دەسەڵاتدارانی فەرمان ڕەوا گرتووە، لە کەرکوك زیندانی دەکرێ. کە دەستوری عوسمانی راگەیەندرا ناحەزی و دژایەتی (ئیتحادو ترەقی) لەسەردەمی والی بەغدا ئەحمەد جەمال بەگ دەکات (جەمال پاشا دوایی بە خوێن ڕێژ ناونرا) لەگەڵ تیپێکی تری پیاوانی بەغدا دەیانخاتە بەندیخانەو دەیەوێ بیانداتە دیوانی جەنگی عورفی لە پایتەختی تورکی. بەڵام سەرکردەی سوپا محەمەد فازل پاشای داغستانی پێیان رادەگا و بەریان دەدەن، ساڵی ١٩١٧ دوای داگیرکردنی بەغدا دەیکەنە باش کاتبی مەحکەمەی سوڵح، وە دەبێتە ئەندام لە لیژنەی وەرگێڕانی یاساکانی تورکی بۆ سەر زمانی عەرەبی، لە ١٩٢١ دەگوازرێتەوە بەنووسەر لە دیوانی ئەنجومەنی وەزیران و هەتا پایانی ژیانی لێی بەردەوام دەبێ. هەروەها پەنایان بۆ ئەو بردووە لە وەرگێڕانی یاساو نووسینی ڕەسمی و دانانی کتێبەکانی خوێندن بە زمانی کوردی.

لە یەکی حوزەیران ١٩٢٦ لە بەغدا گیانی لەدەست داوە. لە شاعیران: مەعروف ڕەسافی و جەمیل سدقی زەهاوی و هیتر شیوەنیان بۆ کردووە. دوای داگیرکردنی بەریتانیا شوکری فەزلی دەبێتە نووسەر لە رۆژنامەکاندا لەوانە: رۆژنامەی (العرب) و دوو رۆژنامە فارسییەکە.

عەبدول قادر ڕەشید ناسری

شاعیری کورد عەبدول قادر کوڕی رەشید کوڕی ئیسماعیل ساڵی ١٩٢٠ لە سلێمانی هاتۆتە دنیا. باوکی بۆ ناسریە ڕەو دەکا و لێی نیشتەجێ دەبێ، نازناوی

(ناسری) پێلکاوە، عەبدولقادر خوێندنی دواناوەندی لە بەغدا تەواو دەکا، دەستی داوەتە شیعر دانان، پەیوەندی بە محەمەد مەهدی جەواهیری و گەورە ئەدیبانی ترەوە دەکا (بلاغە و منطق) لای شێخ عەبدولقادر خەتیب و خوتبە خوێنی مزگەوتی "امام الاعضم" خوێندووە، بە کاری نووسەری لە رۆژنامەکاندا هەڵساوە، وەك رۆژنامەی "الرائد و النداء و الاوقات البغدایە"، ساڵی ١٩٤٨ لە ئیسگە دەبێتە فەرمانبەر، لە ساڵی ئایندەدا بۆ تەواو کردنی خوێندنی دەینێرنە پاریس، بەڵام دوای ساڵێك لەبەر هەندێ هۆی ناچاری دەگەڕێتەوە، دوای ئەوە فەرمانبەریەتێکی بچوکی لە شارەوانی بەغدا دەست دەکەوێت، هەر ئەوەندە پێی دەژیا، ئەدەب دەکاتە پیشەی خۆی، ئازاری دەرونی تینی لێ دەستێنێ. مەی خواردنەوە دەکاتە فەرامۆشی و سێبوری خۆی، تا ئەوەی هێزی لەبەر دەبڕێ و عیزەتی نەفسی ڕیسواو دەماری گیانی سست و لاواز دەکات، لە ١٥ ئایاری ١٩٦٢ لە بەغدا سەری ناوەتەوە، ناسری شاعیرێکی خۆڕسکی ڕەسەن و شەرمن و بە ئەدەب بوو ساڵی ١٩٣٩ دیوان (الحان الالم)ی دەرچوواند، شانۆگەری "ضحایا المجتمع" و دیوانی "صوت فلسطین" جگە لەمەلحەمەو شانۆگەری و وتارەکانی تری کە لە رۆژنامەکانی عێراقی و عەرەبی دا بلاوکردۆتەوە، لە غەزەل بالا دەست دەبێ هونەرو وردەکاریەکی زۆری تێدا دەرخستووە، دیوانە دەستخەتەکانی تری لە پاش بەجێماوە کە نەیتوانیوە بە چاپیان بگەیەنێ، جۆشی هەستی لەناو هێنانی ئافرەت و مەی دا خرۆشاوە، لە ئەڤینیدا وەك پەپولەیەکی نێو گوڵی باغان سووری خواردووە، باری قورسی ژیان دایتەپاند، شیعر گەیاندیە لوتکەی بەرزی و نەمری، نەمریەکی ئەڤینداری عاشق.

احبك و الهوى وتر صدوح   وانسام معطرة وروح
ومجمرة دم العشاق فيها   بخور كلما احترقت تفوح
وفردوس من المتع الغوالي   على شطانة يحلو الصبوح
احبك، هل علمت، سلي دموعي   على كفيك لو سئلت تبوح
احبك، هل علمت بأن روحي   على شفتيك ذائبة تنوح
وأني قد عصرت دمي غراما   فأزهر من دمي طلح وشيح..

حوسێن مەردان

شاعیری بێ نەواو ناهومێد پێشەوای ئەدەبی والاّ حوسێن مەردان لە خێزانێکی کورد نەژاد ساڵی ١٩٢٧ لە بەعقوبە هاتۆتە جیهان. بەساوایی لە خوێندن دادەبڕێ و دێتە بەغدا. لە بواری رۆژنامەگەریدا کار دەکا، بەر لەوەی تەمەنی لە بیست ساڵ تێپەڕ بوبێ، یەکەم کۆمەڵە شیعری لە ساڵی ١٩٤٩ لەژێر ناوی "قصائد عاریە" بە چاپ گەیاندووە، هاتووە هەستی پەشۆکاوی دەرونی و ناهومێد بوونی خۆی تێدا دەربڕیوە. گڕی ئارەزو و هەڵچونی سۆزو عاتیفەی لێ بەدی دەکرێ، کۆمەڵێکی پڕ جۆشی تری بەدووادا هات کە "ازاهیر الشر"ی شاعیری فەرەنسی شارل بۆدلێر (١٨٢١-١٨٦٧) مان دێنێتەوە یاد. حوسێن مەردان ساڵی ١٩٥٢ سەبارەت بەوەی گۆیا شیعرەکانی والأن (عاریە) حکوم دەدرێ، هەروەك بۆدلێر لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەمیندا بەهۆی شیعرە بێ پەرواکانی لە پاریس حکوم دراوە.. شاعیرمان لە پێناوی باجی ئەدەبی کە بەسەریاندا سەپاند ماوەیەك لە بەندیخانە بەسەر دەبات، مەردان هەژارو کەساس بەو موچە کەمەی دەژیا کە لە کاری پەیامنێری و نووسینەکانی لە رۆژنامەکاندا دەستی دەکەوت، تا لە تشرینی یەکەمی ١٩٧٢ لە بەغدا سەردەنێتەوە، بەرهەمەکانی: قصائد عاریە (١٩٤٩)، اللحن الاسود (١٩٥٠)، رجل الظباب (١٩٥١)، صور مرعبە (١٩٥١)، عزیزتی فلانە (١٩٥٢)، نشید الانشاد (١٩٥٥)، هلاهل نحو الشمس (١٩٥٥)، الربیع و الجوع، مقالات في النقد الادبی (١٩٥٥)، رسالە من شاعر الی رسام (١٩٥٦)، الارجوحە هادئە الحبال، العالم تنور، طراز خاص.

پیاوانی

بەڕێوەبەرایەتی و سیاسەتمەدار

عوسمان پاشای جاف

عوسمان پاشا کوڕی محەمەد پاشا کوڕی کەیخوسرەو بەگ کوڕی سلیمان بەگ کوڕی زاهیر بەگ لە سەرۆکەکانی عەشیرەتی جافی کوردە، ساڵی ١٨٤٧ هاتۆتە دنیا. حکومەتی ئێرانی لە ساڵی ١٨٧٣ کردیە فەرمان ڕەوای جوانڕۆ و زەهاو، پاشان بەپێی پەیمانێك کەلەگەڵ حکومەتا مۆری کرد لەگەڵ باوکی و عەشیرەتەکەی دەگەڕێتەوە ولاتی عوسمانی (١٨٧٧). باوکی دەکەنە قایمقامی هەڵەبجە، عوسمان بەگیش دەبێتە یاریدەدەری کە باوکی لە ساڵی ١٨٨٢ دەکوژرێ، مەحمود پاشای برای جێگای لە سەرۆکایەتی و قایمقامێتی دا دەگرێتەوە، تا ئەوەی عوسمان پاشا ساڵی ١٨٨٩ هەردوو پایەکە لە جێگای براکەی دەبینێ، نزیکەی بیست ساڵ بەو ئەرکە هەڵدەستێ، حکومەتی عوسمانی پایەی پاشایەتی (میری میران)ی پێ بەخشیوە، هەروەك لە پێشتر بە باوك و برای بەخشیبو. ساڵی ١٩١٠ لە هەڵەبجە کۆچی دوایی دەکا.

عادلە خانمی خێزانی کە لە بنەماڵەیەکی فەرمان ڕەوایانی ئەردەڵانیە ناوبانگی بە هۆشمەندی و دەسەڵاتداریەتی بەرفراوانی دەرکردبوو، مەیلی ئێرانی هەبوو، ئەو عادلە خانمەش کچی عەبدولقادر ساحێبقڕان زادەیە، ساڵی١٨٥٩ لە سنە هاتۆتە دنیا، شوو بە عوسمان پاشا دەکا (١٨٩٥)، لە ساڵی ١٩٢٤ لە هەڵەبجە ماڵ ئاوایی لە ژیان کردووە. حکومەتی بەریتانی دوای داگیرکردن سەبارەت بە خزمەتگوزاریەکانی نازناوی (خان بەهادر)ی پێ دەبەخشێ، کە نازناوێکی شکۆدارانەی هیندیەکانە.

مێجەر ئیدمۆندس ناوی بە (شاژنی شارەزوری تاج لەسەر نەکراو) بردووە. محەمەد ئەمین زەکی لە مێژووی سلێمانیدا دەڵێ: عادلە خانم بەسەر عوسمان پاشادا زاڵ بوو، دەستی بەسەر هەموو کاروباری شارەزوردا گرتبوو، دەسەڵاتی تەواوی بەسەر عەشیرەتەکانی جافدا هەبوو، هەر خۆی هەموو کێشەو گیروگرفتێکی یەکلا دەکردەوە، بەندیخانەی تایبەتی هەبوو، بازاڕێك و سێ خانووبەرەی گەورەی لە هەڵەبجە بنیادنا، لەسەردەمی ئەودا گوندی هەڵەبجە بووە شارۆچکەیەکی ئاوەدان و

قەشەنگ. بەلاّم ئاڵوگۆڕی نامەو کاروباری هەموو بە زمانی فارسی بوو. هەروەها لە ئەردەلاّنیش گوێ دێری فەرمانەکانی بوون.

ستیڤن لونغریغ لە کتێبەکەیدا "عێراق ١٩٠٠-١٩٥٠" دەڵێ: عادلە خانم سەرداریەتی خێڵ و عەشیرەتی جافی هەردوولای سنوری عێراق و ئێران بەهاوبەشی لەگەڵ عوسمان پاشای هاوسەری و مەحمود پاشای برای عوسمان پاشا دەکرد. لە ڕوی کاربەدەستانی عوسمانی دەوەستان، باج و خەراجیان نەدەدا، کۆڵەکەو ستونی تەلەفۆنەکانیان ڕیشەکێش دەکرد.

کە عوسمان پاشا ساڵی ١٩١٠ کۆچی دوایی دەکات، ژنەکەی دەسەلاّتداریەتی خۆی لە هەڵەبجەدا پاراست. تەنانەت کە شێخ مەحمود لە ئایاری ١٩١٩ شۆڕشی لەسەر کاربەدەستانی بەریتانی نایەوەو ئەفسەرە ئینگلیزەکان دەگرێ، ئەفسەری سیاسی بەریتانی توانی بە هۆی ئەم خاتونەوە لە هەڵەبجە ڕابکا. مێجەر سۆن دەڵێ: عادلە خانم سەردارێکی دانا بوو، ڕابەری خەڵکی ناوچەکەی دەکرد زۆریان لا خۆشەویست بوو، لەگەڵیان ئەوپەڕی تەبا بوو، ئافرەتێکی ناسك و پڕسۆزو چاك بوو.

مەحمود پاشای جاف

مەحمود پاشای برای عوسمان پاشا لە ساڵی ١٨٤٥ لەدایك بووە، جێگای باوکی لە سەرۆکایەتی عەشیرەتی جاف و قایمقامیەتی قەزای هەڵەبجەدا گرتەوە (١٨٨٢)، بە پارێزگاری ئورفە دەگوازرێتەوە (١٨٨٩)، بەلاّم نایکاو ڕوودەکاتە ئاستانە، دوای سێ ساڵ بە نهێنی دەگەڕێتەوە عێراق، پاشان بۆ جاری دووەم دەچێتەوە ئەستەنبوڵ، دیسان دەگەڕێتەوە هەڵەبجە، لەوێ لە ١٥ نیسان ١٩٢١ کۆچی دوایی دەکات. شاعیر بووە بە هەردوو زمان: کوردی و فارسی شیعری هۆنیوەتەوە، خواناس و ئاین پەروەر بوو، گەلێ مزگەوتی بنیاد ناوە.

لە کوڕە ناودارەکانی عوسمان پاشا: تاهیر بەگ و ئەحمەد موختار بەگ و عیزەت بەگ بوون.

مەحمود خدر

لە سەرۆکەکانی هەماوەندە یاخی و ڕێگر، دونیای بەسەر خراپەدا وەرگێڕابوو، دەوڵەت ناچار دەبێ هەڵمەتی سوپایی بۆ سەرلە دوونان و تەفروتونا کردنی بنێری، پاشان مەحمود خدر لە ڕێگای ئیسماعیل پاشاوە هانا دێنیتە بەر دەوڵەت، لەگەڵ دەست و پێوەندو چەکەکانیانەوە خۆیان بەدەستەوە دەدەن. دوایی ئەوە دەیکەنە سەرکردەی دەرەك (جندرمە) لە موسڵ. هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٢٣ کۆچی دوایی دەکات.

عەباس عەزاوی لە بەشی هەشتەمی مێژووەکەیدا کە ئەویش لە مەحمود مەللاحی وەرگرتووە دەڵێ: (مەحمود خدر پیاوێکی ڕووخسار کۆکو ناسك بوو، بە چەتە و ئەشقیاکان نەدەچوو) تێکەڵاوی بەهۆی ژن و ژن خوازیەوە لەگەڵ بنەماڵەی تۆحەلە کە لە ئاغاکانی موسڵ بوون پەیدا دەکا. لە ئاکامی کوشتنی شێخ سەعیدی باوکی شێخ مەحمود لە ١٩٠٩ هەڵوێستێکی مەردانەی نواند بە پێچەوانەی پێش بینی خەڵکەکەوە.

تاهیر بەگ

تاهیر بەگی شاعیر بەهەرسێ زمان کوردی و فارسی و تورکی شیعری داناوە. دیوانە شیعریەکەی لە سلێمانی (١٩٣٦) و لە بەغدا (١٩٣٧) و لە هەولێر (١٩٦٦) چاپ کراوە. لە هەڵەبجە هاتۆتە جیهان لە سلێمانی خوێندویەتی، ساڵی ١٩٣٧ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکا، بەڵام عیزەت عوسمان جافی برای بە نوێنەری سلێمانی بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵبژێردراوە (١٩٢٤)، دوایی بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەراندا (کانونی یەکەم ١٩٣٧)، سەرلە نوێ لە حوزەیرانی ١٩٣٩ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ هەتا کۆچی دوایی بە ئەندامیەتی پەرلەمان دەمێنێتەوە (یەکی ئاب ١٩٤٥).

تاهیر بەگ

ڕەشید پاشای زەهاوی

محەمەد ڕەشید کوڕی محەمەد فەیزی زەهاوی موفتییە برای جەمیل سدقی شاعیرە. لە ٢٨ی کانونی دووەم ١٨٤٨ لە بەغدا هاتۆتە دنیا. پیاوێکی ئەدیب و هۆشمەند و هێمن بوو، دەچێتە ناو فرمانی بەڕێوەبەرایەتی، دەیکەنە قایمقام لە قەزاکانی عێراق و سوریادا، جا ئەندامی مەحکەمەی ئیستینافی بەغدا، پاشان دەبێتە بریکاری موتەسەریفی لیوای کەربەلا (١٩٠٦)، دوایی موتەسەریفی لیوای مونتەفیك. لە ٢٩ی کانونی دووەمی ١٩١١ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵێ. جەمیل سدقی برای شیوەنی بۆ دەکا دەڵێ:

يا ضريحا الرشيد ينام	مطمئنا مني عليك السلام
اكبرت ليلة الرشيد الليالي	ومضت في اكبارها الايام
هد ركن البيت الزهاوي خطب	جلل جاءهم ورزء جسام

عەبدول ڕەحمان بەننا دەڵێ:

صبراً جميلاً فالزمان يجور	و العمر فان و الحياة غرور
من قال ان الشمس تغرب في الثرى	و البحر في طى التراب يغور
و البدر يسمي في المقابر آفلا	ومن العجائب للبدور قبور

لەسەردەمی بەڕێوەبەرایەتیەکەی ئەودا مانگرتنی بازرگانە ئێرانی‌یەکان لە کەربەلا سەبارەت بە سەپێندراوی باج و خەراجی قورس بەسەریاندا ڕوو دەدات، زیاتر لە پەنجا ڕۆژ لەسەر هەندێ لە شەقامەکان دادەنیشن، بڵاوەی لێ ناکەن، نە ئامۆژگاری زانایان و نەهەڕەشەی کاربەدەستان سودی نابێ. ئیتر لە تشرینی دووەمی ١٩٠٦ پۆلیس گوللە بارانیان دەکات، حەفتا کەسیان لێ دەکوژرێ و ژمارەیەکی زۆریش بریندار دەبن، بە فەرمانی ئاستانە لێتۆژینەوە لەبەسەرهاتەکەی دەکرێ، والی بەغدا مەجید بەگ لێ دەخرێ.

عەبدوڵلاٚ موخلیس ڕەسول زادە

عەبدوڵلاٚ موخلیس بەگ ڕەسول پاشا زادە ساڵی ١٨٥٩ لە رەواندوز هاتۆتە دنیا. لە ساڵی ١٨٧٣ لە نوسینگەی لیوای کەرکوك دادەمەزرێ، تا ئەوەی دەبێتە سەرۆکی نوسینگەکە. فرمان گۆڕکێ دەکات، لە کۆیەو ڕەواندوز دەبێتە تۆژەرەوە (١٨٩٠). دەگوازرێتەوە بۆ فرمانی بەڕێوبەرایەتی، لە قەزا جیاکاندا دەبێتە قایمقام وموەمەیز، لە فەرمانگەی ویلایەتی موسڵ بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، پاشان نوێنەر لە پەرلەمان (١٩٢٥-١٩٢٨). دوای ئەوە جیهان بەجێ دێڵێ.

حەمدی پاشای بابان

لە پیاوە ناودارەکانی بنەماڵەی بابانە، ئەو محەمەد حەمدی پاشایە کوڕی حوسێن بەگ کوڕی محەمەد پاشا کوڕی خالید پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی سلیمان بەگ بابان زادەیە، ساڵی ١٨٤٦ لە سلێمانی هاتۆتە دنیا، بە منداڵی ڕووخانی ئیمارەتی بابان دەبینی، هێنایانە بەغدا، دەبێتە فەرمانبەر لە دیوانی ویلایەتدا، دەیکەنە داواکاری گشتی لە موسڵ پاشان لە بەیروت، دوایی پشکێنەری دادوەری (عدلیە) لە هەرسێ ویلایەتەکانی عێراقدا، ئینجا موتەسەریفی لیوای حودەیدە لە یەمەن دوایی لە عەممارە (١٩٠١-١٩٠٢) و مونتەفیك (١٩٠٦).

دەبێتە وەزیری بێ وەزارەت لە حکومەتی کاتی نەقیب دا (٢٥ تشرینی یەکەم ١٩٢٠)، بەڵام ئەم پایە بەلاوە دەنێ و نایکا. ساڵی ١٩٢٢ لە ئەعزەمیەی دەوروبەری بەغدا کۆچی دوایی دەکات. وەزیری مێژوو نووس محەمەد ئەمین زەکی لە کتێبەکەیدا (مێژووی سلێمانی و دەوروبەری) باسی دەکاو دەڵێ: بایەخی بە لێکۆڵینەوەی یاساکان دەداو چووەتە بنجوبناوانی، بەڕەوشت بەرزی و پیاوچاکی ناوی بردووە، ستایشی شارەزایی و زۆرزانی و بەهرەی سیاسی و ڕاستی ڕاو بۆچوونەکانی دەکات.

محەمەد ساڵح میللی

محەمەد ساڵح کوڕی حاجی عەلی یە، دەچێتەوە سەر هۆزی میللی کە لە عەشیرەتە گەورەکانی کوردە، بنچینەی جێنشین بوونیان ناوچەکانی شامە.

تەیمور پاشای میللی لە دەوروبەری (ڕقە) لە دەوڵەتی عوسمانی هەڵدەگەڕێتەوە، ساڵی ١٧٩٠بۆ تەمبێ کردنی داوا لە سلێمان پاشا والی بەغدا دەکرێ، تەیمور خۆی دەرباز دەکاو هەڵدێ، پاشان دێتە بەغدا پەنا دەباتە بەر والیەکەی (١٧٩٤). کە ڕەزامەندی دەوڵەت لە ١٨٠٠ وەردەگرێ، دەیکەنە فەرمان ڕەوای (ڕقە)... لەو سەردەمەی دوایەدا ئیبراهیم پاشا سەرداری گشتی هۆزەکە لە زەمانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دا ناوبانگی دەرکرد، سوڵتان ناوچەی دیاربەکر و ئورفە و ماردینی دەداتێ (١٩٠٦-١٩٠٧)، کە دەستور ڕاگەیەندرا دژی ئیتیحادیەکان ڕاپەڕی، لە چواردەوری شامەوە هەڵمەتیان هێنایە سەر، لە تشرینی دووەم ١٩٠٨ بەسەر عەشیرەتەکانیدا زاڵ دەبن، لەو ئانەشدا ئیبراهیم پاشا کۆچی دوایی دەکات.

محەمەد ساڵح میللی، لە بەغدا لەدایك دەبێ، لای محەمەد فەیزی زەهاوی و عەبدوڕەحمان قەرەداغی و زانایانی سەردەمی خۆیدا دەخوێنێ، دەبێتە نووسەر لە مەحکەمەی شەرعی، لە زۆر جێگا قازی دەبێ، ساڵی ١٩٠٩ قەزای دیوانیەی پێ دەسپێرن، ماوەیەك بە ئەرکی بریکاری موتەسەریفی لیواکە هەڵساوە (١٩١١)، پاشان لە هەمان ساڵدا بە هیوای دەستکەوتنی پایەی موتەسەریفی بەرەو ئەستەنبوڵ دەڕوا، کە لەوە ناهومێد دەبێ ڕوودەکاتە پاریس، بانگهێشت بۆ (لامەرکەزیەت) دەکات، دوایی دەگەڕێتەوە بەغدا، کە جەنگی گشتی لە کۆتایی ساڵی ١٩١٤ بەرپا دەبێ ساڵح میللی لە ئەستەنبوڵ دەبێ، لەگەڵ ساڵح محێیەدین گەیلانی ئەندامی ئەنجومەنی پیران و هیتر بەوەفد بۆ بەغدایان دەنێرن بۆ مەبەستی بانگ داهێشتنی عەشیرەتەکان بۆ جیهاد و پشتگیری کردنی دەوڵەتی تورکی. دەیگەڕێننەوە بە بریکاری موتەسەریفی دیوانیە (١٩١٦)، پاشان کە ئینگلیزەکان شارەکە داگیر دەکەن لە حوزەیرانی ١٩١٧ لەوێ دەیکەنە حاکم، دوای ئەوە بووەتە سەرۆکی ئەنجومەنی ئەوقاف (نیسان ١٩٢٢)، ئیتر خۆی لەکارو فرمان دەست بەردار دەکات، پیرێکی پەك

کەوتــە دەبــێ، لــە بــەغدا لــە ١٩٤٢ ســەری ناوەتــەوە، پیــاوێکی دنیــایی و ئــاینی و ئارەزودار و مەرد و بە هیمەت بووە.

کوڕەکـەی عومـەر حیفـزی میللـی (١٨٩٢-١٩٧٠) پایـە بـەرزەکانی دادوەری و بەڕێوەبەرایەتی بینیوە، پشکێنەری دادوەری بووە (١٩٤٢)، موتەسەریفی لیوای دیالە (١٩٤٢)، دوایـــی هـــی کەربـــەلا (١٩٤٣) ئینجـــا کـــوت (١٩٤٤)، بـــە پشـــکێنەری بەڕێوبەرایەتی دەگوازرێتەوە (١٩٤٦)، بە (مدون قانونی) دەیگەڕێننەوە وەزارەتی داد (١٩٤٨)، دوایی بەڕێوەبەری گشتی دادوەری (١٩٥٠)، پاشـان ئـەندامی مەحکەمـەی تـەمیز (١٩٥٣). مسـتەفا عـەلی پێـی ڕاگـەیاندم: کـەوا عومـەر حیفـزی پێـی گوتـووە: مێژووی لەدایك بوونم لە ناوەکەم دایـە. بـاوکم ئـەو ناوانـەی بـۆ هـەڵبژاردووین کـە مێژووی ساڵی لەدایك بوونمان بگرێتە خۆی، ئەمەشی بۆ هەموومان پەیڕەو کردووە، تەنیا فازڵی برای بچوکمان نەبێ چونکە لە کاتێ هاتنە دنیای دا باوکم لـە ئەستەنبۆڵ دەبـێ، عومـەر حیفـزی بـەپێی (الجمـل) دەکاتـە (١٣٠٨ك) ئـەوەش سـاڵی هاتنـە جیهانیەتی.

حەمدی بەگ بابان[1]

ئەحمەد حەمدی بەگ کوڕی محەمەد ڕەشید پاشـای ناسـراو بـە خدێـو کـوڕی سلیمان پاشا کوڕی خالید پاشای بابانە، لە دەوروبەری ساڵی ١٨٧٠ هاتۆتە دنیا. لە کۆلێجی (الملکیە الشاهانیە) لـە ئەستەنبۆڵ خوێندویـەتی، داواکاری بیروڕای ئـازاد بووە، لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا زیندان دەکرێ، کاتی ڕاگەیاندنی دەسـتور لـە سـاڵی ١٩٠٨ بـەردەدرێ، بـە نوێنـەری کۆمەڵـەی (ئیتیحـادو ترەقـی) دەنێردرێتە بەغدا، بەڵام بە گوێرەی "ریشـارد کـوك" لـە کتێبەکـەیدا (بغـداد مدینـە السلام) وەرگـێڕانی (فوئـاد جـەمیل و دکتـور مسـتەفا جـەواد)، دەڵـێ حـەمدی بـەگ سەیری دەکا کۆمەك خوازی و پشت بەستن بە ئەشراف و ناودارە پارێزگاکانی بەغدا زەحمەتە، کە بەهۆی بنەمای ئاینی بەرهەڵستکەری شۆڕشە تورکییەکە بوون، مەگـەر بە ڕواڵەت ئەگینا پێی قایل نەبوون، کە جەنگە مەزنەکە کۆتایی پێهات ماڵەکـەی لـە

بەغدا بووە مەڵبەندی پێك گەیشتنی پیاوانی کورد، پەیوەندییەکی بەتینی لەگەڵ نیشتیمان پەروەرانی کوردی سلێمانی پەیدا کردبوو، کاربەدەستانی بەریتانیا بۆ مەبەستی ئارام بوونی ناوچەی کوردستان ساڵی ١٩٢٠ ڕوویان لە حەمدی بەگ نا کە سەردانی سلێمانی بکا، کە فەرمان ڕەواکەی مێجەرسۆن بوو، بە پێنجوێن و هەڵەبجە و ڕانیەشدا گەڕا، پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا دوور کەوتنەوەو لاتەریکی لە کاری سیاسی بەباش زانیوە. کاتێ زەویەکانی لە حارسیەی ڕۆژئاوای بەغدا لێ زەوت کراو دەستی بەسەردا گیرا بۆ مەلیك فەیسەڵی یەکەم، دوای ئەوە حەمدی بەگ ناسرا و لەبری ئەوەشا قایل نەبوو مزەی پارەکەش وەربگرێ، ساڵی ١٩٢٦ عێراقی بەجێ هێشت و ڕووی کردە لەندەن، لێی نیشتەجێ بوو. بە نیگەران و ناگزوری دەژیا، یارمەتی دانیشی لە هیچ کەسێك نەدەویست، تا لە تشرینی دووەمی ١٩٦٠ دووچاری مەرگ دەبێ. کتێبەکانی لە بەغدا فرۆشرا، دکتۆر مستەفا جەواد هەندێکی کڕی، یاداشتە سیاسیەکانی تێدا بوو کە حەمدی بەگ بە تورکی نووسیبووی.
حەمدی بەگ نمونەیەکی سەرسەختی گەورەیی و بەخۆنازو نەفس بەرز بوو، یەعقوب سەرکیس بۆی باس کردم و گووتی: محەمەد ڕەشید پاشا (باوکی حەمدی بەگ) موتەسەریفی حیللە بوو، لەبەر مەزنی و بەخۆنازی ناسرا بوو بە خدێو محەمەد ڕەشید پاشا، حەمدی بەگ لە باوکیەوە زەوی و زارێکی کشتوکاڵی بەرفراوانی لەو پارێزگایە بۆ بەجێ مابوو، لەماوەی جەنگی یەکەمی مەزنا بەکرێی ساڵانە دەیداتە سەلمان بەڕاك بە هەزار لیرەی زێڕی تورکی، هەموو ساڵێ بەڕاك لیرەکانی بە نەختی بۆ دەهێنایە بەغدا، هەندێ ساڵیش دوای دەخست، دواجار حەمدی بەگ بۆ خۆی دەچێتە حیللە بە دوای کرێ گرتەکەدا دەنێرێ کابراش دێت و نۆسەد لیرەی بۆ دەهێنی، داوای لێبوردنیشی لێدەکاو بەڵێن دەدا دوای ماوەیەکی کەم سەد لیرەکەی تریشی بۆ بێنێتە بەغدا، بەڵام حەمدی بەگ زۆر تووڕە دەبێ و بەتووندی لەگەڵی دەدوێ نۆسەد لیرەکەشی فڕێدەداتە عاردی ولێدەداو و دەڕواتەوە، سەرکیس دەڵێ: دوای ئەوە بەڕاك ناچێتە بەغدا کاتێ ئینگلیز داگیری دەکات، وابزانم حەمدی بەگ هەزار لیرەکەی هەموو لە کیس دەچێ!. کە زەویەکانی حارسیەیان دەست بەسەردا

گرت، نرخەکەی نیو ملیۆن روپیە دەدەنە حەمدی بەگ، بەڵام ئەو داوای ملیۆنێك دەکات، ئیتر پارەکە بەلاوە دەنێ و هیچ وەرناگرێت، پاشان بە بێزاری دەربڕین بۆ ئینگلتەرە دەڕوا، بە کەساسی سەردەنێتەوە، برادەرو ئاشناکانی لە لەندەن بە دەست کورتییەکەی دەزانن بەوپەڕی ڕێزو نەوازشەوە بانگ هێشتنی نان خواردنی نیوەڕۆ یان ئێوارەی بۆ دەکەن، کەچی لەبەر نەفس بەرزی و سەربەرزی خۆیەوە دەعوەتەکەیانی ڕەت دەکردەوەو نەدەچوو.

محەمەد ڕەشید پاشا، باوکی حەمدی بەگ لە ساڵی ١٨٢٢ لە سلێمانی هاتۆتە جیهان. فەرمان بەریەتی لە فەرمانگەی ویلایەتی موسڵدا دەکات، پاشان دوو جار لە ساڵی ١٨٧٧ و ١٨٨٢-١٨٨٣ دەبێتە موتەسەریفی حیللە، هەروەها موتەسەریفی مونتەفیك و تەعز لە یەمەن و دێرەزور، والی بەتلیس بووە (١٨٨٢-١٨٨٦)، لە کانونی یەکەمی ١٨٩٥ لە ئەستەنبوڵ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات.

لە ڕووشکێنی و سەر سەختیەکەی دەگێڕنەوە: یەکێك لە گەورە پیاوانی ناوداری بەغدا بۆ هەندێ کاروباری تایبەتی دەچێتە بارەگای موتەسەریفیەتی حیللە، پاشا لەوێ نابێ دەیبەنە ژوورەکەی ئەو چاوەڕێی هاتنەوەی دەکات کە محەمەد پاشا دەگەڕێتەوە سەیر دەکا میوانەکەی لە ژوورەکەی ئەودا هاتوچوو دەکا! زۆر لێی تورە دەبێ، بەسەر زەنشتەوە پێی دەڵێ: چۆن ڕێت بەخۆت داوە وا بەبێ ڕێزو حورمەت لە ژوورەکەی مندا هاتووچۆ بکەیت هەروەك لە هەیوانی ماڵەکەی خۆتابی!!

میر لیوا فەتاح پاشا

فەتاح کوڕی سلیمان ساڵی ١٨٦١ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، باوکی کڕین و فرۆشتنی کردۆتە پیشە، لە بنچینەدا خەڵکی شاری توز خورماتوە، فەتاح کە باوکی دەمرێ تەمەنی لە دە ساڵی تێپەڕ نەکردبوو، خوێندنی دوا ناوەندی لە بەغدا تەواو دەکات، پاشان هەوار دەباتە ئەستەنبوڵ، دەچێتە خوێندنگای سوپایی. ئینجا قوتابخانەی ئەرکان، بە ئەفسەر ڕوکن دەردەچێ، ماوەیەکی زۆر لە سوپای تورکی کارمەند دەبێ، تا دەگاتە پایەی ئەمیر لیوا، بەڕێوەبەری کارگەکانی چنینی سوپابووە

له بەغدا، پێش جەنگی گشتی (١٩١٤) تەقاعود دەکرێ. لەسەر ئەنجامی دامەزراندنی حکومەتی عێراق دەیکەنە پارێزگاری لیوای کەرکوک (١٥شوبات ١٩٢١)، پایەکەی نزیکەی چوار ساڵ هەتا ١٩٢٤ بینیوە، لە ساڵی ١٩٢٦ لەگەڵ نوری بەگی کوڕی کارگەیەکی چنینی خوری لە کاظمیة دادەمەزرێنێ، کە لەسەرەتای پڕۆژە پیشەسازیە نوێیەکانی عێراق بووە، بەدرێژایی ساڵان پەرەی سەندو سەرکەوتنی وەدەست هێنا، هەتا حکومەت لە ساڵی ١٩٦٤ خۆماڵی دەکات. فەتاح پاشا لە ٨ی کانونی دووەمی ١٩٣٦ کۆچی دوایی کردووە، دوو کوڕەکەی: سلێمان بەگ و نوری بەگ ناودار بوون.

سلێمان فەتاح لە ساڵی ١٨٩١ هاتۆتە دنیا لە خوێندنگای سوپایی لە ئەستەنبۆڵ دەخوێنێ، بە ئەفسەر لە سوپای تورکی خزمەت دەکا. لە ناوەڕاستی ئابی ١٩٢٠ دێتە کفری، هانی سەردارانی ناوچەکە دەدا بۆ شۆڕش نانەوە و باسی سەرکەوتنەکانی شۆڕشگێڕانی فوراتی ناوەڕاستیان بۆ دەکات، ئیبراهیم سەرۆکی بەشێك لە عەشیرەتی دەلۆ بە یارمەتی هەندێك لە هۆزی جاف لە ڕووی کاربەدەستانی بەریتانی ڕادەپەڕێ، سلێمان دێتەوە بەغدا، لە ١٨ کانونی یەکەم ١٩٢١ دەچێتە ناو سوپای عێراقی وە پایەی "ڕەئیس" رائدی پێ دەدرێ، دەیکەنە یاوەری وەزیری بەرگری دوایی یاریدەدەری ئامیری خوێندنگای سوپایی (١٩٢٥)، ساڵی ١٩٢٧ بۆ بەشدار بوونی لە دەورەیەکی سوپایی دا دەینێرنە هیند بۆ ساڵی ئاینده بۆ پایەی (مقدم) باڵا دەکرێ، لە خزمەتگوزاری سوپا خۆی سەرفراز دەکا، لە تشرینی دووەم ١٩٣٠ بە نوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ، دوایی هەر بە نوێنەری کەرکوك دەمێنێتەوە (١٩٣٥)، پاشان هی هەولێر (١٩٣٤)، جارێکی تر نوێنەری کەرکوك (١٩٣٥-١٩٣٦) و تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ و ئازاری ١٩٤٧ هەتا شوباتی ١٩٤٨، لە حوزەیرانی ١٩٦٠ لە لەندەن جیهان بەجێ دێڵێ.

نوری فەتاح لە ساڵی ١٨٩٣ لەدایك دەبێ، لە خوێندنگای سوپایی دەردەچێت، بە پایەی (ملازم)ی یەکەم دەبێتە ئەفسەر لە سوپای تورکی دا، دوای جەنگە مەزنەکە دەگەڕێتەوە عێراق، بەشداری لە بزوتنەوە نیشتیمانییەکەدا دەکا، بۆ دورگەی هنجام ئاوارەی دەکەن (ئاب ١٩٢٠). لە شوباتی ١٩٢١ بەردەدرێ. لەگەڵ فەتاح

پاشای باوکی کارگەی چنین لە (کاظمیة) دادەمەزرێنی (١٩٢٦) بە بەڕێوەبەر هەتا خۆماڵی دەکرێ.

هەڵبژێردرا بە ئەندامی لیژنەی بەڕێوەبەرایەتی ژووری بازرگانی بەغدا. ساڵەهای ساڵ تێیدا کارمەند دەبی، دەبێتە سەرۆکی وەفدی عێراقی بۆ کۆنگرەی بازرگانی‌یەتی دەوڵەتان کە لە (رای) سەر بە شاری نیویورك لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٤ بەسترا. دوای خۆماڵی کردنی کارگەکانی دوا ساڵەکانی ژیانی لە بەیروت بەسەر بردووە، دەکەوێتە ژێرباری گرانی دەردو بیماری تا تێیدا دووچاری مەرگ دەبێ (ئایاری ١٩٧٦).

ئیبراهیم حەیدەری

شێخی ئیسلام و وەزیری ئەوقافی عێراقی ئیبراهیم حەیدەری کوڕی عاسم کوڕی ئیبراهیم حەیدەریە، ڕەچەڵەکی بنەماڵەکەی دەچێتەوە سەر برای شا ئیسماعیل سەفەوی کە بەغدای لە ساڵی ١٥٠٨ داگیر کردووە، ئەویش کوڕی سوڵتان جونەیدە وەك دەڵێ گوایا دەچێتەوە سەر ئیمام موسای کازم باپیری، بنەماڵەکەیان شێخ سەفیەدین لە پیاوە خواناس و سۆفیەکان بووە، لە نەوەکانی ئیبراهیم کە بۆ عێراق دێ و لێی نیشتە جێ دەبێ محەمەد کوڕی شێخ حەیدەر (قطب الدین) بووە، ئەو خێزانە لە گوندی حەریر[٢] نزیك هەولێر هەوار نشین بوون، نەوە دوای نەوە دەستەیەك لە زاناو ئەدیبانیان لێ پاشەکەت بووە، لە بەناوبانگترینیان ئیبراهیم فەسیح حەیدەریە (١٨٢٠-١٨٨١) دانەری کتێبی (عنوان المجد في بيان احوال بغداد و البصره و نجد). ئیبراهیم حەیدەری: لە ساڵی ١٨٦٤ لە هەولێر هاتۆتە دنیا، زانیاریەکانی عەرەبی و ئاینی لای زاناکانی سەردەمی خۆیدا دەخوێنی. ئیجازەی زانستی پێدراوە،بەقازیەتی زاخۆ دادەمەزرێ، دوو ساڵی لێدەمێنێتەوە، پاشان ڕووی کردۆتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای حقوق بڕوانامەکەی لێ وەردەگرێ، چەندین پایەی بینیوە، دەیکەنە سەرۆك دادگای بازرگانی لە (جەدە)، ئینجا داواکاری گشتی لە موسڵ، دەچێتەوە ئاستانە، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی مەعاریف، پایەی جیاجیای دادوەری بینیوە، تا ئەوەی ساڵی ١٨٩٨ دەیکەنە سەرەك ئەنجومەنی (دار

الخير العالي). دەبێتە سەرەك لە هەندێ لیژنەی هەمیشەیی بەڕێوەبردنی مەعاریفی عوسمانی. کە ئەنجومەنی مەعاریفیان نەهێشت، دەیکەنە قازی ویلایەتی دیار بەکر (١٩٠٦)، جا سەرۆکی کاروباری شەرعیە لە (نظارة الدفتر الخاقانی)[٣] لە پایتەختی خەلافەت، ئینجا ئەندام لە (دار الحكمە الاسلامیە) کە لە ١٩١٥ دامەزراوە. لە کۆتایی جەنگە مەزنەکەدا لە دامەزراندنی وەزارەتی ئەحمەد تۆفیق پاشا دەبێتە شێخی ئیسلام (١١ تشرینی دووەم ١٩١٨). هەروەها لە وەزارەتی دووەمی تۆفیق پاشا لە (١٣ی کانونی دووەمی ١٩١٩ هەتا ٣ی ئازاری ١٩١٩)، دوای ئەوە دەبێتە فەرمانبەرێکی تایبەت بە ئەنجومەنی وەزیرانی تورکی، ئینجا بۆ جاری سێیەم لە وەزارەتی عەلی ڕەزا پاشادا دەبێتەوە شێخی ئیسلام (٢٠ی تشرینی یەکەم ١٩١٩)، هەمان پایە لە وەزارەتی سالح خلوسی پاشادا (٨ئازار ١٩٢٠- ٢نیسانی ١٩٢٠). لە ساڵی ١٩٢٣ دەگەڕێتەوە عێراق، بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤). لە وەزارەتی یاسین هاشمی وەزارەتی ئەوقافی پێ سپێردراوە. (٤ی ئاب ١٩٢٤ هەتا ٢٠ی حوزەیران ١٩٢٥). پاشان لە تەموزی ١٩٢٥ دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (ئەعیان) تا لەیەکی کانونی دووەمی ١٩٣١ جیهان بەجێ دێڵێ. شێخ ئیبراهیم حەیدەری دەستخەتی لە فەلسەفەی مێژووی ئیسلامی و فەلسەفەی ئاینەکاندا هەیە، لە بەرهەمە بەجێماوە بڵاوکراوەکانی: مێژووی تەسەوف لە ڕێگەی ئیسلامەتیدا. لە ئاستانە چاپکراوە، هەروەها قەسیدەیەکی دوورو درێژی بۆ لەدەست چوونی عێراق هۆنیوەتەوە، یەکجار بیر تیژو شارەزای ئەدەبی زمانەکانی عەرەبی و تورکی فارسی و کوردی بوو، وتووێژی پڕ چێژی ئەدەبی و زمانەوانی لەگەڵ جەمیل سدقی زەهاوی و ئەحمەد فەخری و ئاسەف قاسم ئاغا لە ئەنجومەنی پیراندا هەبووە. مەحمود سوبحی دەفتەری لە چۆنیەتی دانانی ئیبراهیم حەیدەری بە شێخی ئیسلام بۆی باس کردم گووتی: لە ئاکامی تێکشکانی دەوڵەتی عوسمانی لە جەنگە مەزنە جیهانیەکەدا و داواکردنی ئاگربەستی تشرینی یەکەم ١٩١٨.

ئەحمەد تۆفیق پاشا (صدر الاعظم)ی پێشو کە پیاوێکی پیری پەك کەوتەی دەست بەرداری کارو فرمان و گۆشەگیری ناوماڵ بوو کەچی داوای لێکرا حکومەتێکی

نـویٚ دابمــەزریٚنیٚ. وەزیرەکـان یـەك لـە دوای یـەك دەسـت نیشـان کـران، کـە لـە (صدر الاعظم) یان پرسی کیٚ بۆ پایەی شیٚخی ئیسلام دەپاڵیٚوی (کە بەرزترین پایەی دەوڵەتـە دوای سـەرەك وەزیـران) دوو دڵ و داماو پاشان ناوی پیاویٚکی هیٚنـا پیٚیـان گووت: ئەوە مردووە. ناوی یەکیٚکی تری برد پیٚـی دەڵیٚن: ئـەوە نەخۆشـەو لـە ماڵـەوە کەوتووە، لە دوایدا یـەکیٚك لـەوان نـاوی شیٚخ ئیـبراهیم حـەیدەری دەینـی و دەکەویٚتـە ستایشـی چاکـەو لیٚهاتویی ئیتر دەیـهیٚنیٚ بۆ شیٚخایەتی بالاٚ، بـەلاٚم هـۆی لادانـی لـە وەزارەتدا دەفتـەری دەڵیٚ: حـەیدەری کتیٚبیٚکـی دانـاوە دانـەیـەکی لیٚ دەکاتـە دیـاری بـۆ سوڵتان محەمەدی شەشەم داوای تەمەن دریٚژی و نەمری لە سەر تەختی خەلافـەت بـۆ دەکا، بـەلاٚم لـەو دانـەی کـە بـە دیـاری بـۆ جیٚگرەکـەی ئـەمیر عەبدولمـەجید دەنووسـیٚ: داواکارم کاتی وەرگرتنی دەسەلاٚتداریەتیت بۆ بەختەوەری جیهان و بەرزیـەتی پایـەی موسـڵمانان نزیـك بووبـیٚ، هەڵەیـەك ڕوودەدا کـە سـەرچاوەکەی نـەزاندرا، نوسـخەی کتیٚبی (جیٚگرەکە) دەدریٚتە سوڵتان کاتیٚ نووسراوی دیارییەکە دەخویٚنریٚتەوە پـیٚی پەسـت و تـوورە دەبیٚ. لـە دڵـی خۆیـدا دەیهیٚڵیٚتـەوە، پـاش ماوەیـەکی کـەم وەزارەت دەکـەویٚ و ئیـبراهیم حـەیدەری لـە شـیٚخایەتی ئیسـلام دەردەهیٚنـدریٚ!! ئـەوەش دوا سـەردەمی بوو لـەو پایە بەرزەدا. کە دەگەڕیٚتـەوە عیٚراق دەیکەنـە وەزیـری ئـەوقاف، پایەکەی بەسەر گرانی وەردەگریٚ، دوای ئەوە کە بەرزترین پایـەی ئاینی لە دەوڵـەتی عوسمانیدا هەبووە، ڕۆژیٚك مەحمود سوبحی لیٚی دەپرسـی: چـۆن خـۆت لـە وەزارەتـی ئەوقاف دەبینی؟ ئاهیٚکی هەڵکیٚشاوە دەڵیٚ: لە پیٚشەوە بووین وا ئیٚستاش بووین بە کلك!!.. وەزیری ئەوقاف ئەوسا لە زنجیرەی وەزیرانی دەوڵەت بە دوا وەزیر دادەنـدرا و، دەبوایـە دوای هـەموو هاوڕیٚکانی ئیمزا لەسـەر یاسـاو دەسـتورەکان بکـات، عـەلی شـەوقی لـە کتیٚبەکـەدا (الاحکام) دەگیٚڕیٚتـەوە دەڵـیٚ: ڕۆژیٚـك ئیـبراهیم حـەیدەری کـە شیٚخی ئیسـلام بوو لـە ئەسـتەنبوڵ پیٚـی گـوتم: لـە تۆمارگـەی دیوانـی شـیٚخایەتیدا سەیری کرد کە رابەرو ئامۆژگارانی ئاینیان بۆ شاری دیوانیە ناردووتـە عیٚراق گوایـا فارسن و ئاینیان بت پەرستییە و پیٚویستیان بە ڕیٚنمایی دەستوری ئیسلامەتی هەیە. ئیبراهیم حەیدەری لیٚی پرسیووە دەربارەی دیوانیەو خەڵك و دانیشتوانی؟ شیٚخ عـەلی

شەوقی راست دەبێتەوەو لە وەڵامدا دەڵێ: دیوانیە یەك لە شارەکانی خوزاعەیە لە فوراتی ناوەراستدا، خوزاعەش لە گرنگترین هۆزەکانی عەرەبەو لە جەرگەی عەرەبەوەیە و لە گەورە خێڵە ڕەسەنەکانی ئیسلامە، بۆیە لەبارەی ئەوانەوە پێغەمبەری عەرەبی فەرمویەتی: خوا سەرکەوتوم ناکا ئەگەر خوزاعە سەرنەخەم، ئا لەو هەڵمەتەدا بوو کە مککەی پیرۆز گیرا، لە خوزاعە فورس بووین؟ بەلاّم درۆو دەلەسەی ئەوانەن کە عەرەبن و بون بە تورك یان ئەو تورکانەی لەگەڵ نەتەوەی تر گەورە بوون و بون بە عەرەب ئەمەیان بۆ هەڵبەستون.

شێخ محەمەد بریفکانی

دەچێتەوە سەر بنەماڵەیەکی ناسراوی ئاینی لەگوندی بریفکان سەر بە شاری دهۆك، باب و باپیرانی لە دێر زەمانەوە رابەری رێبازی قادریان پەیرەو کردووە.

محەمەد نوری کوری شێخ عەبدولجەباری بریفکانی لە ساڵی ١٨٧١ هاتۆتە جیهان، بووەتە شێخی ڕێبازەکە، دەست بە ڕابەری و ئیرشاد لە تەکیەکەی خۆیاندا دەکات، جگە لەمەش بە ئەرکی سەرداریەتی عەشیرەتی مزوریش هەڵدەستێ. لە تەموزی ١٩٢٥ بە نوێنەری موسڵ بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ، دووبارە لە شوباتی ١٩٣٣ و تشرینی یەکەم ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە. دەچێتە دهۆك پاشان بۆ موسڵ دەگوازرێتەوە. لە ١٩٤٤ کۆچی دوایی دەکات. ئەوەی شایەنی باس بێت، لە ناودار بوانی بنەماڵەکەیان، شێخ عوبێدوڵلاّی بریفکانی کوڕی نور محەمەد کوڕی عەبدول قادرە. ساڵی ١٨٨٤ هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستورو شێوەی ڕێبازی بنەماڵەکەیان پێگەیشتووە، لە ئایاری ١٩٢٨و تشرینی دووەمی ١٩٣١ و ئابی ١٩٣٥ و حوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ. مەحفوز محەمەد عومەر لە کتێبەکەیا (ئیمارەتی بادینانی عەباسی) باسی دەکا دەڵێ: نمونەیەك بوو لەو پیاوانەی کە زیرەك و هۆشمەندو نەفس بەرز و هیمەت بالاّ. شیعری بە زمانی عەرەبی و کوردی و تورکی و فارسی هۆنیوەتەوە.

شێخ نوری بریفکانی ساڵی ١٩٢١ ئامادەی ئاهەنگی تاج لەسەرنانی مەلیك فەیسەڵی یەکەم دەبێ لە بەغدا، "میسس بێڵ" لەنامەیەکی دا وەسفی دەکا دەڵێ: پرچی و جلوبەرگ و عەمامەی سپی بوو، دەڵێ: خەڵکێکی زۆری لە دانیشتوانی سنوری باکور لەم جیهانەو دونیای ئەسەری بەخۆیەوە گرتووە، چونکە سەرۆکی دونیایی و دینە پێکرا. لە ساڵی ١٩٥٦ لە موسڵ سەری ناوەتەوە.

سەعید مەعروف

سەعید مەعروف ئاغا تەها ساڵی ١٧٨٥ لە سلێمانی لەدایك بووە، لە خێزانێکی ناسراو بە ناوی کەرکوکلی زادەیە، خوێندنی لە پەیمانگاکانی ئاینی دا تەواو کردووە، بە کاروباری بازرگانی و کشتوکاڵەوە خەریك دەبێ، بە نوێنەری سلێمانی بۆ ئەنجومەنی "مبعوثین" هەڵدەبژێردرێ (کانونی یەکەم ١٩٠٨)، دوای ئەوە سەر لە نوێ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە ئاکامی دامەزراندنی حکومەتی عێراقدا دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی بەڕێوەبەرایەتی لیوای سلێمانی، پاشان دەبێتە ئەندام لە ئەنجومەنی پیران (ئەعیان) (تەمموز ١٩٢٥)، ئەندامیەتەکەی هەتا تشرینی یەکەمی ١٩٣٧ بۆ نوێ دەکرێتەوە. لە ٢٠ کانونی یەکەمی ١٩٦١ لە سلێمانی جیهان بەجێ دێڵێ. سەبری عەلی ئاغا تەهای ئامۆزای بازرگانێکی ناودار بوو لە بەغدا هەر لەوێش کۆچی دوایی دەکا (کانونی یەکەم ١٩٥٦). ساڵی ١٩٢٨-١٩٣٠ بە نوێنەری سلێمانی هەڵبژێردراوە، لە ساڵەکانی ١٩٣٣، ١٩٣٤، ١٩٣٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، لە قوتابخانەی ئەفسەرانی (ئیحتیات) لە بەغدا (١٩١٥) وەك ئەفسەرێك لە ماوەی جەنگی یەکەمی گشتی دا لە کۆڕو مەیدانی عێراق دا خزمەت گوزار دەبێ.

بابەکر سەلیم ئاغا

بابەکر سەلیم ئاغا سەرداری عەشیرەتەکانی پشدەرە لە پارێزگای سلێمانی.ساڵی ١٨٧٥ لە گوندی بادلیان لە دایك بووە، لەسەر دەستی زاناکانی

ناوچەکەیدا خوێندویەتی، جگە لە زمانی کوردی فارسیو زانیاریەکانی ئاینیش فێر دەبێ. سەلیم ئاغای باوکی دوای ئەوەی لە کاربەدەستانی عوسمانی هەڵدەگەڕێتەوە لە ١٨٩٣ دەکوژرێ . بۆ تەمبێ کردنیان هێزێکی گەورە دەنێرنە سەریان، خەڵکێکی زۆری پشدەری دەربەدەر دەکەن و دەست بەسەر شوێن و سەنگەرەکانیان دادەگرن، ئەو سەلیم ئاغایەش کوڕی بابەکر ئاغا کوڕی حەمە ئاغای میر عەبدال ئاغا زادەیە.

بابەکر جڵەوی سەرداریەتی عەشیرەتەکەی دەگرێتە دەست، هەندێ جار دژایەتی دەوڵەتی تورکیش دەکات، کە جەنگی مەزنی ساڵی ١٩١٤ بەرپا دەبێ ڕق و کینەبەری بەلاوە دەنێ شان بەشانی سوپای تورکی بۆ بەربەستی هەڵمەتەکەی ڕووسی لەو دیوی سنوری ئێرانەوە دەوەستێ.حکومەتی تورکی بەدەست ڕۆیشتوویی و پایەی بابەکر ئاغای دەزانێ دەیکاتە قایمقامی قەزای پشدەرو دەیخاتە سەر ویلایەتی موسڵ. لەدوا دوایی جەنگەکەدا ئینگلیز ئەو ناوچەیە داگیر دەکا، بابەکر ئاغا تا ساڵی ١٩٣٨ حکومڕانی دەگرێتە دەست،کە حکومەتی عێراق دەچێتە پشدەر دام و دەزگا و دەستوری بەڕێوەبەرایەتی دادەمەزرێنێ. بابەکر لە سەرۆکایەتی عەشیرەتەکەیدا هەتا مردن بەردەوام دەبێ (١٩٤٨).

بایزی کوڕی یا(بایەزید) جێگای دەگرێتەوە، بایز لە ساڵی ١٩١٥ لە گوندی دۆڵێ سەر بە قەزای شارباژێر هاتۆتە دنیا.لە تەموزی ١٩٣٠ دەیکەنە مودیر ناحیەی قەڵادزە تا ساڵی ١٩٤٤ لە پایەکەی دەمێنێتەوە، پاشان وازی لێدێنێ. لە ئایاری ١٩٥٨ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ. لە ئایاری ١٩٦٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکا.

ئەحمەد عوسمان

ئەحمەد کوڕی عوسمان بەگ لە بنەماڵەی مەلا ئەفەندی ناسراوی هەولێرە، ئەحمەد بەگ لە ساڵی ١٨٧٩ لە موسڵ هاتووەتە دنیا، ساڵی ١٩٠٦ بە ئەندامی مەحکەمەی هەولێر دادەمەزرێ، دوایی بۆتە ئەندام لە مەحکەمەی موسڵ (١٩١١)، پاشان سەرۆکایەتی مەحکەمەکە وەردەگرێ . دوایی بۆتە سەرەك شارەوانی هەولێر

(١٩١٧). لـه ئاكـامى دامـەزرانى حكومـەتى عـێراقدا دەبێتــه جێگــرى موتەســەريفى هــەولێر (١٩٢١). پاشـان بۆتـه مەتەسـەريفى شـارەكە (١٩٢٣) دوايــى موتەســەريفى سلێمانى (١٩٢٧-١٩٣٠)، پاشان دەيكەنە ئەندام لە ئەنجومەنى پيران دا (٣٠ نيسـان ١٩٣٠-١٧ تشـرينى يەكـەم ١٩٣٧)، دوايــى بــه نوێنــەرى هــەولێر هــەڵدەبژێردرێ (حوزەيـران ١٩٣٩) و(تشرينى يەكەم ١٩٤٣ -تشرينى دووەم ١٩٤٦). لـه ١٠ كـانونى يەكەم ١٩٤٦ لەبەغدا جيهان بەجێ دێڵێ.

زەيـد ئەحمـەد عوسمـانى كـوڕى[٤]: لـه ئايـارى ١٩٥٨ هـەتا شۆڕشـى ١٤ تــەموزى ١٩٥٨ بـه نوێنـەرى هــەولێر هــەڵدەبژێردرێ، يــەكێك بــوو لــه نوێنــەرى عـێراق بــۆ ئەنجومەنى (ئيتيحادى هاشمى). لە ساڵى ١٩٨٣ ماڵ ئاوايى لە ژيان دەكا.

ڕەشيد بەگ بەروارى

حـاجى ڕەشـيد بـەگ دوا ميرەكـانى بـەروارى بالآ بـوو، لـه گونـدى دێرەشـيش لـه باكورى ڕۆژئاواى ئامێدى نيشـتەجێ دەبێ، وەك لـه دكتـۆر محەمـەد سـديق جـەليليم زانى كـەوا مێـژووى ئيمارەتەكـه دەگەڕێتــەوە سـەدەى هــەڤدەمين ى زايـن. بنەماڵـەى فـەرمان ڕەواييـان بـه خێزانى (الملكائيزيه) نـاو بـراون، مـەحفوز محەمـەد عومـەر لـه كتێبەكـەيا "أماره بهدينان لعباسيه" دا (١٩٦٩) باسـى دەكـات دەڵـێ: پيـاوانى ئـەم خێزانـه بـەردەوام بـوون لـه فـەرمانڕەوايى حكومـەتى بـەروارى هــەتا ١٩٢٢. دوايــى يەكەيان ڕەشيد بەگ بوو، ساڵى ١٩٢٤ به نوێنەرى موسڵ بۆ ئەنجومەنى دامەزراندنى عـێراق هـەڵبژێردرا، دواى مردنـى تۆفيـق بـەگى كـوڕى لـه سـەرۆكايەتىدا جێگـاى دەگرێتەوە، هەروەها لە كوڕەكانى ترى عەبدول مـەجيد ڕەشـيد بـەروارى سـاڵى ١٩١٩ لـه دايـك بـووە لـه ١٩٥٤ دەبێتـه قايمقـامى سـنجار و بريكـارى موتەسـەريفى موسـڵ (نيسان ١٩٥٩).

تۆفيق خاليدى

تۆفیق بەگ کوڕی عەبدول قادری خالیدی (خوولە) لە بنەماڵەی زەهاوە، ساڵی ١٨٧٩ لە بەغدا هاتۆتە جیهان منداڵ دەبێ کە باوکی بەنەخۆشی ڕشانەوە دەمرێ. لە قوتابخانەی سوپایی دەخوێنی و بە ئەفسەر دەردەچێ، پاشان دەچێتە هێزی دەرەك (جندرمە)، لە بەغدا دەبێتە مامۆستای خوێندنگای دەرەك و مامۆستای زمانی فەرەنسی لە قوتابخانەی دواناوەندی سوپاییدا ، بۆ پایەی یوزباشی (ڕەئیس) بالاْ دەکرێ، ساڵی ١٩١٣ بووەتە بەڕێوەبەری قوتابخانەی دەرەك لە بەغدا، بە نوێنەری بەغدا بۆ ئەنجومەنی (مبعوثین) هەڵدەبژێردرێ (نیسان ١٩١٤)، کە جەنگی مەزن بەرپا دەبێ دەیکەنە ئامیری هێزی تورکی لە ئەهواز(شوبات ١٩١٥). ئەم هێزەش هەمووی لە عەشایری (متطوع) پێك هاتبوو،پاشان هێزێکی گەورە لە سوپا بۆ ئەو مەیدانە بەڕێ دەکرێ، سەرکردایەتیەکەشی بە فەریق فازل پاشای داغستانی دەسپێردرێو خالید دەکاتە ئەفسەر ڕوکنی خۆی (ئازار ١٩١٥) و ئەو زانایانەی بەگەڵ هەڵمەتە تورکییەکە کەوتبوون: شێخ مەهدی خالیسی و عەبدولکەریمی جەزائیری و هیتر بوون. بەلاْم سوپاکە نەیتوانی مەترسی بخاتە سەر داهاتی نەوتی بەریتانی لە باشوری ئێراندا.

پاشان خالیدی لەگەڵ وەفدێکی تورکی بەئەفسەری پەیوەندیدار بۆ ناو سوپای ئەڵمانی نێردرا، تاکو ساڵی ١٩٢٠ لە ئەوروپا دەمێنێتەوە، کە دەگەڕێتەوە عێراق بە پایەی (مقدم) گەیشتبو. ساڵی ١٩٢١ وتوویژ بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ئارادا بوو، کۆمەڵێك هەوڵی دانانی حکومەتێکی کۆمارییان دەدا و بانگەوازیان بۆ دەکرد، یەك لەوان هاری سنت جۆن فیلبی کە دوایی بە ناوی (شێخ عەبدوڵلا فیلبی) ناسرا، ئەوسا راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عێراق بوو، تۆفیق خالیدی و شێخ سالم خەیون و هەندێ لە پیاوانی حیزبی ئازادی عێراق تێکەڵ بەو بزوتنەوەیە بوون. بەلاْم ئەو بانگەوازە دوای ئەوەی بڕیاری دامەزراندنی (پاشایەتی) دراو عەرش درایە ئەمیر فەیسەڵ کوڕی حوسێن کپ کرا. لە تەمموزی ١٩٢١ (فیلبی) یان لە پایەکەی خست و خالیدیان لە کانونی دووەمی ١٩٢٢ کردە پارێزگاری بەغدا، پاشان وەزیری ناوخۆ (یەکی نیسان ١٩٢٢). ئینجا وەزیری داد (٣٠ ئەیلولی ١٩٢٢ هەتا ١٨ی تشرینی دووەمی ١٩٢٢)، ئیتر لەشەوی ٢٢ی شوباتی ١٩٢٤ لە بەغدا کاتێ دەگەڕێتەوە ماڵەوە

تیرۆر دەکرێ، وا دیارە بە گوێرەی ئەو نامانەی کە (ئەڵمس کرترود بیل) لە هاوینی ١٩٢٢ بۆ باوکی نووسیوە تاوانی تورك خوازی خراوەتە پاڵ تۆفیق خالیدی کەوا لە کەرکوك و ناوچەکانی سنوری باکور بانگەوازیان بۆ گەڕانەوەی عێراق و پالأوتنی سەید ئەحمەد سنوسی کە لە (الخطابي الحسيني الادريسي) (١٨٦٧-١٩٣٣) بکرێتە ئەمیر، بلأوکردۆتەوە. سنوسی ساڵی ١٩١١ لە دژی ئیتالیەکان لە تەرابلوس جەنگاوە، لە ١٩١٥-١٩١٦ پشگیری لە هێرش بردنەکەی تورکی بۆ سەر سنووری میسری کردووە. لە کاتی دامەزراندنی وەزارەتی نەقیب لە ١٩٢١ خالیدی بە وەزیرایەتی ناوخۆ دەست نیشان کرا، بەلأم ناوەکەی دوای دانیشتنی مەلیك فەیسەڵی یەکەم لەسەر عەرش لادرا، بۆ ساڵی ئاییندە لە گۆڕانکاری وەزارەتدا دەبێتە وەزیری ناوخۆ. ئامادەی ئەو کۆنگرەیە دەبێ کە ساڵی ١٩٢٢ لە کەربەلا دەبەسترێ تایبەت بە هێرشبردنەکەی (الاخوان الوهابين) خالیدی ڕۆڵێکی کاریگەری تێدا بینی، توانی کۆنگرەکە ئاراستەی ئەو لایەنەی بکا کە حکومەت مەبەستی بوو. کۆنگرەکە بڕیاری ڕاگەیاندنی متمانە پێکردنی بە مەلیك فەیسەڵی یەکەم داوە بەرگری لە سنوری عێراق بکا، فریاگوزاریش بۆ زیان لێکەوتەکان دابین بکرێ، بەلأم کۆنگرەکە خۆی لە مەسەلەی (ئینتیداب)ی بەریتانی و پەیمانەکەی نەگەیاند وەك سەرەك عەشیرەت و سەرداره ئاینییە توند ڕەوەکان گەرەکیان بوو.

مەحمود سوبحی دەفتەری پێی ووتم: تۆفیق خالیدی ئارەزویەکی سیاسی دووری هەبووە، پشتی سەید عەبدولڕەحمانی نەقیب سەرۆکی حکومەتی کاتی گرتبوو، پەیوەندی بە (دار لاعتمادالبريطاني) باش بوو، بانگ هێشتی مەندوبی سامی و پیاوەکانی بۆ نان خواردن لەناو باغ و باخچەکەی لە دۆرە دەرەوەی بەغدا کرد، هەفتەیەك بەسەر ئەمە تێنەپەڕی لە باوردۆخێکی نەزانراودا خالیدی دەکوژرێ، تاوان بارەکە دەستگیرناکرێ، هۆکاری سیاسییان خستە پاڵ مەسەلەکەی و خوێنی بە خۆڕایی ڕۆیی، ڕاپۆرتەکانی بەریتانی دەڵێ: لە شوباتی ١٩٢٤ تۆفیق خالیدی لەگەڵ مەندوبی سامی بەریتانی (هەنری دوبس) بە پارێزگاکاندا دەگەڕێن کە دێنەوە مەلیك فەیسەڵ لێی دەپرسێ: باسی چیتان کردووە ! بە گوێرەی ئەو وتووێژەی کە "مسس

بێڵ" که لەگەڵ دوبس کردوویەتی خالیدی لەوەڵامی مەلیك دا گوتویەتی: لەبارەی کشتوکاڵەوە دواوین – مەلیك پێی بڕواناکا ،چەند ڕۆژێکی نەخایاند هەتا لەبەر دەرگای ماڵەوەیدا دەکوژرێ. مەندوبی سامی بۆ وەزیری موستەعمەرات لە لەندەن نوسیویەتی دەڵێ: لەوانە نیە تاوانبار بدۆزرێتەوە، بەداخەوە ئەوانەی کەزۆر ئاگاداری کارو بارن لەبەغدا گومان لەوە دەکەن کوشتنەکەی دەستی مەلیك فەیسەڵی تێدابێ و بە ئاگادار بوونی نوری سەعید پاشا وەزیری بەرگری، بە بڕوایەکی تەواو پێیان گوتم:کوشتنی خالیدی هۆیەکی سیاسی یە، وا بڵاوە کە نوری سەعید هانی کوشتنی دابێ.خالیدی لە خانویەك لە گەڕەکی جەدید حەسەن پاشا دادەنیشت، خانویەکی چۆڵ و بە تاڵی بە تەنیشتەوە دەبێ، دوو کەس دێنە ناوی، چاوەڕێی نێچیرەکەیان دەکەن، خالیدیش شەو زوو بەرەو ماڵ دێتەوە کۆڵانەکەش چۆڵ و تاریکە هەر کە دەگاتە بەر دەرگا دوو زەلامی پێڕا دەگا دەیدەنە بەر گوللەو گیانی دەردەچێت، دەست بەجێ تاوانباران دەگەڕێنەوە ناو خانوەکە دەرگاکەش کلیل دەدەن، ئەمانە هەمووی لە چەند دەقیقەیەکدا ڕوو دەدا، پاشان کوژراوەکە دەدۆزرێتەوە کە هەموو گیانی خەڵتانی خوێنە، هەناسەی لێبڕاوە، لێتوژینەوەی پۆلیس نەگەیشتە چ ئەنجامێك.

عەونی کوڕی ئەوسا منداڵێکی تەمەن دوازدە ساڵان دەبێ. ساڵی ١٩٣٣ لە جامیعەی ئەمریکی لە بەیروت دەرچووە، دەبێتە فەرمانبەرێکی بەرزی وەزارەتی دەرەوە، نوێنەری عێراق دەبێ لە نەتەوە یەکگرتوەکاندا ، دەبێتە سکرتێری گشتی پەیمانی بەغدا لە کاتی دامەزرانیدا (١٩٥٥ هەتا شۆڕشی ١٤ تەمموز١٩٥٨).

دوای شۆڕش ساڵانێکی زۆری تەمەنی لە ئیتاڵیا بەسەر بردووە، قەسیدە دورو درێژەکەی (غادە ڤینسیا) و هەڵبەستەکانی تری لە کۆمەڵێکی چاپ کراودا لە بەیروت ساڵی ١٩٦٤ بڵاوکردۆتەوە. عەونی خالیدی لە ١٩١٢ هاتۆتە دنیا ساڵی ١٩٨٥ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

جەمیل حەوێزی

دەچێتەوە سەر بنەماڵەی حەویز ئاغا، لە خێزانە ناسراوەکانی کۆیەی لیوای هەولێر. تاهیر ئاغای مامی لە بەغدا نیشتەجێ دەبێ، لە بازرگانە پیشەییەکانی توتنی ئەوێ بووە، هەڵبژێردرا بە ئەندام لە مەحکەمەی بازرگانیدا. جەمیل ئاغا ساڵی ١٨٧٩ لە شارۆچکەی کۆیە هاتۆتە دنیا، لەوێ پێگەیشتووە، لە کۆتایی ساڵی ١٩١٨ لەسەر ئەنجامی داگیر کردنی بەریتانیا دەیکەنە یاریدەدەری حاکمی شارەکە، کە حکومەتی عێراق دادەمەزرێ جەمیل ئاغا دەکەنە قایمقامی کۆیە (ئازار ١٩٢١)، لە ئایاری ١٩٣٢ بۆ قایمقامیەتی ڕانیە دەگوازرێتەوە، بەڵام لە ساڵی ئایندەدا واز لە فەرمانەکەی دینێ، لە حوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ سەرلەنوێ لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە، هەتا کۆچی دوایی بە ئەرکی نوێنەرایەتیەکە هەڵدەستێ. مەرگ لە ئازاری ساڵی ١٩٤٦ لە شوێنی هاتنە جیهانیدا لە باوەشی ژیانی هەڵگرتووە، لە ئاکامی هەڵبژاردنی بە نوێنەرایەتیەکەی (١٩٣٩) دێتە بەغدا، شوناسیم لەگەڵیدا پەیدا کرد، دیتم نمونەیەکە لە ئاغا ڕەسەنەکانی کورد کە پارێزگارییان لە خۆڕسکی چیایی کردووە. پێی گوتم: دەبینم بەغدا گەلێ گۆڕاوە لەوەی کە من دیتبووم، لێم پرسی: پێشتر کەی سەردانی بەغدات کردووە، لە وەڵامدا گوتی: بەر لەچل ساڵ یا زیاتر لە هەرەتی لاویم لە سەردەمی عوسمانیدا هاتم. دێتە موسڵ لەوێ بە سواری (کەڵەك) بەزێی دیجلەوە بە گەشتێکی چەند ڕۆژ خایەن دەگاتە شاری ئاشتی (مدینه السلام)، چەند ساڵێك بویتە نوێنەری حکومەت لە شارەکەیدا، بە بیری دا نەدەهات کە دێتەوە پایتەخت و کاربەدەستانی وەزارەتی ناوخۆ دەبینێ دوایی ئەوەی کە سیمای ژیانی شارەکە سەراپا گۆڕاوە و ڕێگای هاتوو چوون پەیدا بووە.

محەمەد ئەمین زەکی

وەزیری زاناو مێژوونووس محەمەد ئەمین زەکی بەگ کوڕی حاجی عەبدول ڕەحمان (نۆسیۆەتی) یە لە مانگی شوباتی ١٨٨٠ لە شاری سلێمانی هاتۆتە جیهان، لە قوتابخانەی ئامادەیی سوپایی لە بەغدا خوێندویەتی(١٨٩٦)،پاشان هەواری

بردۆتە ئەستەنبوڵ، چۆتە خوێندنگای سوپایی (١٨٩٩)، لە کانونی دووەمی ١٩٠٢ بە (ملازم سانی) دەرچووە، پاشان چۆتە کولیەی ئەرکانی جەنگی بە پایەی (رەئیس رووکن)لێی دەرچووە(١٩٠٤)، لە سوپای شەشەمی جێگیر بووی بەغدا بە ئەفسەر دادەمەزرێ. پاشان دەگوازرێتەوە بە ئەندازیار لە دەزگای (ئەملاکی سنیە)، کە دەستور لە ساڵی ١٩٠٨ ڕاگەیەندرا دەگوازرێتەوە بۆ سوپای دووەم لە ئەدەنە، پاشان دەچێتەوە ئەستەنبوڵ، دەیکەنە ئەندامی لیژنەی نەخشە کێشان، نەخشەو خەریتەی پایتەختی تورکی و دەوروبەری داناوە(١٩٠٩)، پاشان لە ساڵی ١٩١٠ بە ئەفسەریەتی تۆبۆغرافیا کەوتەگەڵ لیژنەی دیاریکردنی سنوری تورکی و بولغاریا، دوای دوو ساڵ کارمەند بوونی لەو ئەرکەدا دەگوازرێتەوە بۆ لیژنەی دەست نیشان کردنی سنوری تورکی و ڕوسی لە قەفقاسدا (١٩١٢)، جەنگی بڵقان بەرپا دەبێ، بە ئەفسەر ڕوکن خزمەتی لە تیپی پێنجەمدا لە مەیدانی (جتاڵجە ١٩١٢) دا کردووە، پاشان لەگەڵ دەستەیەك لە ئەفسەران بۆ مەشقی سوپایی دەنێردرێتە کلێرمون لە فەرەنسە (تەمموز ١٩١٣)، نزیکەی ساڵێك لەوێ دەمێنێتەوە. لە ساڵی ١٩١٤ دەیگەڕێننەوە بۆ لیژنەی دەست نیشان کردنی سنوری تورکی روسی، کە ئەرکی ئاقار دانان کۆتایی پێ دێ لەگەڵ لیژنەکە دەچێتە (تفلیس)، چەند ڕۆژێکی بەسەردا تێناپەڕێ جەنگە مەزنەکە بەرپا دەبێ. دەوڵەتی عوسمانی دەکەوێتە گێژەنی شەڕەکەوە، لە ڕێگای سوێد دەگەڕێتەوە تورکیا، دەیکەن بە ئەفسەر ڕوکن لە فەیلەقی یەکەمدا، ماوەی سێ مانگ بەشداری لە دەورەی فرۆکەوانی لە (ئەیائیستفانۆس)دا کرد. لە ئەیلولی ١٩١٥ بۆ پایەی (مقدم) بالا دەکرێ. دەگوێزرێتەوە بۆ کۆمیتەی ئەرکانی سوپای عێراق، لە دووی تشرینی دووەمدا دەگاتە بارەگای سوپاکە لە سەلمان پاك. پایەی (مدیر حرکات) لە مەوقیعی سەلمان پاك و شێخ سەعد و ئابڵوقەی کوتدا دەبینی، لە نیسانی ١٩١٦ ئەرکی وەرگرتنی چەکی جەنراڵی ئینگلیزی (طاونسند) ی پێدەسپێرن کە لە شاری کوت خۆی بەدەستەوە دا، هەروەها لە ٢٩ شارەکەش لە جیاتی سوپای تورکی وەردەگرێ ، دووبارە جەیشی شەشەمی تورکی لە عێراق بەسەرکردایەتی خەلیل پاشا دادەنرێتەوە، ئەمین زەکی بەبەڕێوەبەرایەتی مخابرات لێی کارمەند دەبێ. کە لە

ئازاری ١٩١٧ بەغدا دەکەوێتە دەست ئینگلیز لەگەڵ سەرکردایەتی تورکی بۆ شاری موسڵ دەکشێتەوە، لە تەمموزی ١٩١٧ دەیکەنە جێگری سەرەك ئەرکانی جەیشی حەفتەم بەسەرکردایەتی مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك) لەگەڵ سوپاکەدا لە حەلەب دەمێنێتەوە، پاشان فەوزی پاشا دوای مستەفا کەمال سەرکردایەتیەکە وەردەگرێ، ئەمین زەکی لەگەڵ سوپاکەدا بۆ فەلەستین دەڕوا، لە تشرینی یەکەمی ١٩١٧ دەگاتە شاری خەلیل بەشداری لە شەڕەکانی خەلیل ئەلرەحمان و قدس و نابلس دەکات، لە ئەیلولی ١٩١٨ دەگوازرێتەوە بۆ سوپای سێیەم لەبەرەی قەفقاس دا. لە ٢٠ تشرینی یەکەم ١٩١٨ لە ئەستەنبوڵ پێی ڕادەگاتەوە، لە کۆتایی ئەو ساڵەدا بە سەرۆکایەتی ئەرکانی گشتی تورکیەوە دەیخەنە سەر (هۆبەی مێژووی جەنگ)، مەگەر هەندێ دابڕانی کورت ئەگینا لەوێ بەردەوام دەبێ تا لە ٢٤ تەمموزی١٩٢٤ دەگەڕێتەوە عێراق. ئەو خەڵات و نیشانانەی کە وەری گرتبوو: نۆتی جەنگ (١٩١٦)، نوط الجدارە الفضي (١٩١٦)، الصليب الحديد الالماني-پلەی دووەم (١٩١٧). دوایی پلەی یەکەمی هەمان خەڵات (١٩١٨)، نوط الحرب النمسوی (تشرینی یەکەم ١٩١٧). زۆر کتێبی بە زمانی تورکی لەسەر مێژووی جەنگ داناوە. محەمەد ئەمین زەکی کە دەگەڕێتەوە بەغدا دەیکەنە مامۆستای قوتابخانەی سوپایی تەموز ١٩٢٤) دووایی دەبێتە ئامیری قوتابخانەکەو (دار التدريب) لە هەمان ساڵدا.

بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ (تەمموز ١٩٢٥)، کە پەرلەمان لە شازدەی هەمان مانگدا کۆدەبێتەوە هەڵی دەبژێرن بە جێگری دووەمی سەرۆك. سەرلەنوێ لە یەکی تشرینی دووەمی ١٩٢٥ هەڵدەبژێردرێتەوە. پاشان لە وەزارەتی عەبدولموحسین ئەلسەعدون بە وەزیری مواسەلات و ئەشغال دادەنرێ (٢٤ تشرینی دووەم ١٩٢٥). لە دووەمین وەزارەتی جەعفەر عەسکەری هەمان وەزارەتی پێدەسپێرنەوە (٢١ تشرینی دووەم ١٩٢٦). بە وەزیرایەتی مەعاریف دەگوازرێتەوە (٦ ئاب ١٩٢٦-١٤ کانونی دووەم ١٩٢٨). بە جێگری یەکەمی سەرەك پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (تشرینی دووەم ١٩٢٨). لە وەزارەتی تۆفیق سوێدی دەیکەنە وەزیری بەرگری (٢٨ نیسان ١٩٢٩). پاشان لە چوارەمین وەزارەتی سەعدون دا دەبێتە وەزیری مواسەلات و ئەشغال (١٩

ئـەیلول ١٩٢٩)، لـە وەزارەتـی نـاجی سـوێدی هـەمان وەزارەتـی پێدەدرێتـەوە (١٨ تشـرینی دووەم ٢٣، ئـازار ١٩٣٠). پاشـان لـە یەکـەمین وەزارەتـی نـوری سـەعید دا وەزیری دارایی و مواسەلات و ئەشغالی پێدەسپێرن (٢تەموز ١٩٣٠). هەمان پایەی لە وەزارەتی دووەمی نوری سەعیددا پێدرایەوە (١٩ تشرینییەکەم ١٩٣١-٣ی تشرینی دووەم ١٩٣٢). سـەرەڕای پایەکـەی خـۆی جێکـاری وەزارەتـی بـەرگریش وەردەگـرێ (یـەکی تشـرینی دووەم ١٩٣١). بەنوێنـەری هـەولێر هـەڵدەبژێردرێ (کـانونی دووەم ١٩٣٢)، دەبێتـە بەڕێوەبـەری گشـتی دارایـی و هـاتوچۆ (٢٥ی ئـازار ١٩٣٣) ئینجـا بەڕێوەبـەری گشـتی ئـاودێری (ڕێ) (١٢ ئـەیلول ١٩٣٣). دوای ماوەیـەکی کـەم دەیگەڕێننـەوە بـۆ بەڕێوەبەرایـەتی گشـتی ئـابوری (تشـرینی١/ ١٩٣٣-٨ ئـەیلول ١٩٣٤).

جـارێکی تـر لـە وەزارەتـی سـێیەمی مەدفـەعی وەزارەتـی دارایـی و هـاتوچۆ وەردەگرێتەوە (١٩٣٥)، هەروەها هەمان پایە لە وەزارەتی دووەمی هاشمی (١٧ ئازار ١٩٣٥ - ٢٩ تشرینی یەکەم ١٩٣٦). دیسان بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە (ئـاب ١٩٣٥ - تشـرینی یەکـەم ١٩٣٦). سـەرلەنوێ بـە نوێنـەری سـلێمانی هەڵدەبژێردرێتـەوە (کـانونی یەکـەم ١٩٣٧)، بـە جێگـری یەکـەمی سـەرۆك پەرلـەمان هـەڵدەبژێردرێ (٢٣ کـانونی یەکـەم ١٩٣٧)، دووبـارە بـە جێگـری یەکـەم هەڵدەبژێردرێتـەوە (تشـرینی دووەم ١٩٣٨)، بـە نوێنـەری سـلێمانیو بـە جێگـری دووەمی سەرۆك پەرلەمان دیسان هەڵدەبژێردرێ (١٢ حوزەیران ١٩٣٩)، لە وەزارەتی پێنجەمی نوری سەعید دەکرێ بە وەزیری مواسـەلات و ئەشغال (٢٢ شوبات١٩٤٠)، پاشان دەبێتەوە وەزیری دارایی لە وەزارەتی سێیەمی گەیلانی (٣١ ئازار ١٩٤٠) تا ئەوەی خۆی وازی لێ دێنی (٣ تەمموز ١٩٤٠)، بە جێگری یەکەمی سەرۆك پەرلـەمان هـەڵدەبژێردرێ (٥ تشرینی دووەم ١٩٤٠). لـە وەزارەتـی شەشـەمی نـوری سـەعید دەبێتەوە وەزیری مواسەلات و ئەشغالێ (٩ تشرینی یەکەم ١٩٤١)، بەڵام لە پایەکەی واز دەهێنـێ (٩ شـوبات ١٩٤٢)، دیسـان بـە نوێنـەری سـلێمانی هەڵدەبژێردرێتـەوە

(تشرینی یەکەم ١٩٤٣). دەیکەن بە ئەندامی ئەنجومەنی پیران (٢٥ کانونی یەکەم ١٩٤٣). لە ١٠ تەمموز ١٩٤٨ مەرگ جیهانی پێ بەجێ دێڵێ.

دانانەکانی:-

محەمەد ئەمین زەکی بە زمانی تورکی گەلێ بەرهەم و کتێبی لەسەر سوپا داناوە لەوانە: سوپای عوسمانی (بەغدا ١٩٠٨)، لێکۆڵینەوەی جەنگەکانی عوسمانی (ئەستەنبوڵ ١٩٢٠) ، چۆن عێراق مان لە دەست دا (١٩٢٠ ئەستەنبوڵ)، مەیدانەکانی بە گژداچوونی شەڕی عوسمانی لە جەنگی گشتی دا (١٩٢١)، جەنگی عێراق و هەڵەکانی (١٩٢١)، شەڕی سەلمان پاك و پاش ماوەکانی (١٩٢٢)، بەغداو دوا ڕووداوی لە دەست چونیدا (١٩٢٣)، کورتە مێژووی جەنگی عێراق (١٩٢٣)، کتێبی دەستخەتی تری هەیە و بلاْونەکراینەوە لەوانە : هەڵمەت بردنە سەر کوت و ئابلۆقەدانی (دووبەش)،(خەواطر سێر دۆغلاس هێگ)، ...هتد.

دوای گەڕانەوەی بۆ عێراق گەلێ ڕاپۆرتی گرنگی لەسەر سوپای عێراق و ئاودێری و توتن نووسیوە، کە بونەتە سەرچاوەو ڕابەریەتی کاربەدەستان. کتێبی مێژوویی بە زمانی کوردی داناوە کە زۆربەشیان وەرگێردراینە سەر زمانی عەرەبی لەوانە: مێژوویی کوردو کوردستان بەشی یەکەمی بە کوردی لە ١٩٣١ و بەشی دووەمی لە ١٩٣٧چاپکراوە. و محەمەد عەلی عەونی بەگ وەرگێر لە دیوانی شاهانەی میسری وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی کە بەشی یەکەمی لە ١٩٤٠ و بەشی دووەمی لە ١٩٤٨ چاپکراوە . ناودارانی کوردو کوردستان لە دوو بەش (١٩٤٥-١٩٤٧)،مێژووی سلێمانی و دەوروبەری بە کوردی ١٩٣٩، بەعەرەبیەکەی ١٩٥١.

محەمەد ئەمین زەکی بەگ پیاوێکی ڕەوشت و کارامە بووە، ساتێکی لە کات و وەختی ژیانی خۆی بەفیڕۆ نەداوە لە فەنن و هونەری سوپایی دا بالاْ دەست بوو، کچەکەی لەسەری دەدوێ دەڵێ: سەراپا ژیانی خۆی هەمووی بۆ خزمەتی گەل و نیشتیمانەکەی تەرخان کردبوو، مرۆڤ بوو بە هەموو مانای وشەوە، لە هەموو ساتێکا هێمن و لەسەرخۆ، دوژمنێکی هەرە گەورەی توند ڕەوی بوو، بڕوای وابوو کە زانیاری و زانست چاکترین هۆی ڕاپەڕینی گەل و دەستکەوتنی مافەکانیەتی، دەڵێ:

به نیاز بوو یاداشتەکانی خۆی بنووسێتەوە، بەڵام نەخۆشی پەکی خستوو مەرگ زوو بەرەنگاری بوو، چەند دێڕە شیعرێکی بە کوردی هۆنیوەتەوە. خواستی بوو لەسەر گۆڕەکەی نەقش بکرێ، کچەکەی لەسەری دڕوا و دەڵێ: پیاوانی سەردەم و هاوچەرخەکەی دەیانزانی کە باوکم شاعیر بووەو چێژی لە شیعر وەرگرتووە، کەم کەس لەسەر حەقیقەتی خۆی ناسیویەتی، مرۆڤێك بوو لە سینەیدا دڵێکی پڕ هەست و ناسك لە مێشکیا هۆش و عەقڵی زانایەکی بەرز، هونەرمەندێکی بە توانا بوو بەهرەی لە وێنە کێشانی ڕەسەنایەتی دا هەبوو.

هەیبەتوڵڵای موفتی

هەیبەتوڵڵا کوڕی محەمەد سەعید کوڕی عەبدول ڕەحمان کوڕی مەلا یەحیای مزوری ئامێدیە، مەلا یەحیای باپیرە گەورەی بەناوبانگ بووە (١٧٧٢-١٨٣٧)، لە گەورە زانایانی ئاینی دەژمێردرا، مامۆستا (ثناء الالوسی) بووە.

هەیبەتوڵڵا لە ساڵی ١٨٨٠ لە ئاکرێ هاتۆتە دنیا، زانیاریەکانی شەرع دەخوێنی، لەسەر دەستی زانای هەولێر ئەبوبەکر مەلا ئەفەندی دەرچووە، ساڵی ١٩٠٦ بویتە موفتی شارەکەی و مودەریس لە مزگەوتی گەورەدا، ساڵی ١٩٠٩ سەرۆکایەتی ئەنجومەنی مەعاریفی پێ سپێردراوە، دەیکەنە قازی ئاکرێ (١٩٢٨). بە نوێنەری موسڵ هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥)، سەر لەنوێ لە ساڵانی (١٩٢٨-١٩٣٠) وە (١٩٣٣)، (١٩٣٤-١٩٣٥)، (١٩٣٧-١٩٣٩)، (١٩٣٩-١٩٤٣) وە (١٩٤٣-١٩٤٦) هەڵدەبژێردرێتەوە، دەبێتە جێگری سەرەك پەرلەمان (١٤ ئازار ١٩٤٠). سەر لەنوێ لەم ساڵانەشدا هەڵبژاردنەکەی بۆ نوێ دەکرێتەوە (یەکی تشرینی دووەم ١٩٤٢)، (نۆی تشرینی یەکەم ١٩٤٣)، (یەکی کانونی یەکەم ١٩٤٢-کانونی یەکەم ١٩٤٤)، دەیکەنە ئەندامی ئەنجومەنی ئەعیان (٣٠ حوزەیران ١٩٤٧)، بە جێگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنەکە هەڵدەبژێردرێ (یەکی کانونی یەکەم ١٩٤٧)، ساڵ لەدوای ساڵ هەڵدەبژێردرێتەوە، هەتا پایانی ژیانی لە ١٠ کانونی دووەمی ١٩٥٥.

ئەحمەد کەرکوکلی

ئەحمەد کەرکوکی ناسراو بە ئەحمەد ئاغای کەرکوکلی زادە، لە بازرگانەکانی بەغدایە، دەچێتەوە سەر خێزانێکی بەناوبانگی کورد، لە ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، هەر لە زوویەکەوە خەریکی بازرگانی دەبێ، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری کەرکوک هەڵدەبژێردرێ، سەر لەنوێ لە کانونی یەکەم ١٩٣٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، شوێن و پایەیەکی بەرزی لە ناو کۆڕ و مەجلیسی بازرگان و کۆمەڵایەتیەکاندا هەبوو، تەحسین عەلی نامەیەکی سەیرو سەمەری کە ئەحمەد ئاغا لە هەندێ گەشت و سەفەرەکانیدا بۆی ناردبوو، لای خۆی هەڵی گرتبوو، نامەکە خۆی لە خۆیدا هەڕەمەیەکی تێکەڵاو بە شێوازی ڕێزمانیو ڕەشۆکی عەرەبی و کوردی و فارسی بوو، ناوی لێ ناوە (پینەو پەڕۆی ئەحمەد ئاغا)!! تەحسین عەلی بۆخۆشی بە پیاوێکی مەشرەب خۆش و نوکتە بێژ ناسرا بوو. وەکو نمونەیەك لە ئەدەبی ڕازاوە بۆ گوێ گرانی دەخوێندەوە!! ئەحمەد ئاغا لە ٢٥ حوزەیران ١٩٧١ لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

میرزا فەرەج شەریف زادە

لە پیاوانی کارو بازرگانیەتی دا میرزا فەرەج حاجی شەریف لە ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستی مامۆستایانی تایبەتی دەخوێنی، پاشان وەك ئەندامانی خێزانەکەی ئاسا خۆی بەکاروباری بازرگانیەوە خەریك کردووە. لەسەردەمی عوسمانیدا هەڵدەبژێردرێ بە ئەندامی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی لیوای سلێمانی . دوای جەنگە مەزنەکە دەگوازرێتەوە بۆ بەغدا (١٩٢١)، لەوێش هەر خەریکی بازرگانی دەبێ. دەبێتە نوێنەری شارەکەی لە ئەنجومەنی دامەزراندا (المجلس التاسیس ١٩٢٤). دوای ئەوە لە پەرلەمان (١٩٢٥-١٩٢٨) کارمەند دەبێ لە ژووری بازرگانی بەغداو کۆمەڵانی خێرخوازو ڕۆشنبیریدا، وەك کۆمەڵەی فڕۆکەوانی عێراق و هیتر.

جارێکی تر لە کانونی یەکەمی ١٩٣٧ بەنوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە. گەشت و گوزاری بۆ تورکیا و وڵاتانی عەرەبی کردووە، زمانی عەرەبی، کوردی، تورکی و فارسی باش زانیوە. لە ١٢ تشرینی دووەم ١٩٥٣ جیهان بەجێ دێڵی.

سەبیح نەشئەت

ئەحمەد سەبیح نەشئەت کوڕی بەکر ئەربیلی ساڵی ١٨٨٢ لە سەماوە لەدایک بووە، لە کاتێکا نەشئەت ئەفەندی باوکی لەوێ قایمقام دەبێ، بنچینەی بنەماڵەکەی لە هەولێرە،بەکر کوڕی مەحمودی باپیری لە کاتی خۆیدا هەوار دەگوێزێتەوە لە بەغدا نیشتەجێ دەبێ، ساڵی ١٨٧٩ ئەندامی ئەنجومەنی شارەوانی بووە، سەبیح نەشئەت لە بەغدا خوێندویەتی، ڕوو دەکاتە ئاستانە، لە خوێندنگای سوپایی بە ملازم دەردەچێ (١٩٠٠)، دەچێتە قوتابخانەی ئەرکانی جەنگ، لە ١٩٠٣ بە ڕەئیس روکن دەرچووە، لەو بوارەشدا دەورەی سوپایی لە ئەڵمانیاو فەڕەنسا دەبینی، بەئەفسەر دەکەوێتە پاڵ سوپای شەشەمی تورکی لە بەغدا، پاشان بە ئەندازیار لە ئەملاکی سنیە لە عەمارە دەست بەکار دەبێ. کچی لیوا یوسف پاشا سەرکردەی تورکی و جێکاری والی بەغدای هێناوە، کە دەستوری عوسمانی ڕاگەیەندرا دەگەڕێتەوە ئەستەنبوڵ، دوایی دەیکەنە بەڕێوەبەری قوتابخانەی دەرەك (جندرمە) لە ئەزمیر، بۆ پایەی مقدم بالاْ دەکرێ، دەکەوێتە گەڵ تیپی بیست و نۆیەم، بەڵام دوای ئەوە دیسان دەچێتەوە ئاستانە، کەساڵی ١٩١٢ جەنگی بولقان بەرپا دەبێ دەچێتە کۆڕی جەنگەوە، پاشان دەیکەن بە ئەندامی لیژنەی دیاریکردنی سنوری تورکی و ئێرانی (١٩١٣)، پاشان سەرکردایەتی دەرەکی لە بەیروت پێ دەسپێرن، ساڵی ١٩١٤ ئاگری شەڕی گەورە هەڵگیرسا دەبێتە سەرکردەی تیپی (ناسرە)، دوایی دەگوازرێتەوە بە ئەفسەر ڕوکن لە دەست و پێوەندی جەمال پاشا سەرکردەی فەیلەقی چوارەم لە سوریا و لوبنان و فەلەستیندا، پاش ئەوە لە مەدینەی منەوەرە دەبێتە سەرەك ئەرکان حەرب لە سوپای تورکی بەسەرکردایەتی فەخری پاشا، ئینجا پشکنێنەری ئازوقەی

سوپایی له ئەستەنبوڵ دا، لە ١٤ ئەیلول ١٩١٨ لە پایەی مقدمدا تەقاعود دەکرێ. دەکەوێتە کاری بازرگانیەوە، بۆ ئەم مەبەستەش دەچێتە بەرلین و پاریس، بەڵام سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە، دەگەڕێتەوە بەغدا، لە یەکی نیسان ١٩٢٢ لە ئاڵوگۆڕی وەزارەتی دووەمینی نەقیب دا دەبێتە وەزیری مواسەلات و ئەشغال، لە وەزارەتی سێیەمینی نەقیب دا هەمان وەزارەتی پێدراوە (٣٠ ئەیلول ١٩٢٢-١٧ تشرینی دووەم ١٩٢٢)، دوای ئەوە دەبێتە سەرەك شارەوانی بەغدا (١٣ شوبات ١٩٢٣)، بریکاری موتەسەریفی بەغدا (٥ ئەیلول ١٩٢٣)، پاشان لە کابینەی وەزارەتی یەکەمی جەعفەر عەسکەری بەوەزیرایەتی مواسەلات و ئەشغال بەشدار دەبێ (٢٢ تشرینی دووەم ١٩٢٣-٣ئاب ١٩٢٤)، بەنوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی دامەزراندنا هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، دەبێتە نوێنەری عێراق لە کۆنگرەی (محەمەرە) بۆ دیاریکردنی سنوری عێراق نەجد (مایس ١٩٢٢)، هەروەها لە کۆنگرەی (عەقیر). دوو پرۆتۆکۆلی بۆ ڕێکخستنی کاروباری عەشیرەتەکان لەگەڵ نەجد دانا، دەبێتە نوێنەری عێراق لە کۆنگرەی کوێتدا کە لە کانونی یەکەم ١٩٢٣ لەبەینی عێراق و نەجد و حیجازو شەرقی ئوردن بەسترا، ئەوەش بۆ مەبەستی پەیوەندی دۆستایەتی نێوان ئەو وڵاتانە بوو، پایەی عەقیدی لە سوپای عێراقی پێ دەدرێت، بەڵام هەربەناو تا ساڵی ١٩٢٥ تێیدا دەمێنێتەوە، پسپۆڕی عێراق بووە لەمەسەلەی موسڵدا (١٩٢٥). بەنوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥-١٩٢٧)، بە وەزیرایەتی بەرگری بەشداری لە وەزارەتی دووەمی سەعدون دەکات (٢٦ حوزەیران ١٩٢٥) و بریکاری وەزارەتی مواسەلات و ئەشغال (٢٥ تەموز ١٩٢٥)، ئینجا وەزیری دارایی (٢٤ تشرینی دووەم ١٩٢٥-٢١ تشرینی دووەم ١٩٢٦)، پاشان دەبێتە نوێنەری حکومەت لە کۆمپانیای نەفتی تورکی دا (٢ ئاب ١٩٢٧)، دوایی دەبێتە نوێنەری سیاسی عێراق لەتورکیادا (٢٦ کانونی یەکەم ١٩٢٧)، لە ١٨ کانونی دووەم ١٩٢٨ لە پایەکەی دەست بەکار دەبێ لە ئەنقەرە. پلەوپایەی بۆ وەزیر مفەوەز بەرزدەکرێتەوە (١٢ ئەیلول ١٩٢٨).

وەزیرێکی زرنگ و مەشرەب خۆشی نوکتە بێژ و دەم بە پێکەنین بووە، لە ساڵەکانی دوایی دا پەیوەندیەکی دۆستایەتی بە تینی لەگەڵ مستەفا کەمال

(ئـەتاتورك) پــەیدا کردبــوو.ڕوفــائیل بطــی دەڵــێ: دوای ئــەوەی ئامــاژە بــۆ زیرەکیوبەهرەمەندیەتی سیاسی و بیر تیژی و بەهۆی نوکتەو گاڵتە پڕ ئامێزەکانی توانی سەرکەوتن بەسەر گیروگرفتی وتووێژی کۆنگرەی محەمەرە و عەقیر و کوێت دا بەدەست بینی. توانی خۆشی و نیاز پاکی بخاتە دڵی هەموویانەوە.دەڵێ: ئـەوەی کاری کردبووە سەر کۆنگرەی کوێت پارچەزەویـەك بـوو لـە نێـوان عـێراق و نـەجد، هەردوولا ڕێك کەوتن کەبیکەنە ناوچەیەکی بێ لایـەن، بەلاّم لەناولێنانەکەیدا سەریان سوڕ مابوو، سەبیح پێشنیاری کردووە کەناو بندرێ بـە (پـاقلاوە) چونکـە هـەر بـە پاقلاوە دەچێ، گەشبینی لەناوەکەشـیدا وای بـۆ لێکدەدانـەوە کـەوا شـیرینی ببێتـە ڕەمزو نیشانەی خۆشەویستی و دۆستایەتی هەردوو هەرێمی عەرەبی دراوسێ.

لە زانیاریەکانی سوپایی دا شارەزا بوو، ڕۆشنبیریەکی بەرفراوان و خوێندنەوەی گەلێ زۆر بووە. لە ١٩ تەموز ١٩٢٩ لە ئەستەنبۆڵ مەرگ جیهانی پێ بەجێ دێڵێ.

مەعروف عەلی ئەسغەر جیاوك

مەعروف کوڕی عەلی ئەسغەر جیاوك، باوکی ئیمام و مودەڕیسی سـوپا بـووە، بـەلاّم مـەولود سـەعدی (بدیـع الزمـان)ی باپـیری لـە سـەردەمی خۆیــدا لــە زانــا بەناوبانگەکانی شەرع بووە لە کوردستانی باشوردا، دەچێتەوە سەر عەشیرەتی باڵەك کە نیشتەجێی ناوچەی ڕەواندوزی سەر بە هەولێرە، لە ساڵی ١٨٨٤ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، ساڵی ١٩١٢ بڕوانامەی دواناوەندی بە دەست هێناوە، چەند فەرمانبەریـەتێکی جیاجیای بینیوە، پاشان دەچێتە خوێندنگـای حقـوق لـە ئاسـتانە، بڕوانامەکـەی لێ وەردەگرێ، کە دەستور ڕاگەیەندرا کەوتەگەڵ حیزبی ئەحرار بە سەرۆکایەتی ئەمیر سەباحەدین، دەستی کردووە بە نووسینی وتار لە ڕۆژنامەکانی ئەستەنبۆڵ دا. لـە کاتی ڕوودانی بزوتنەوە کۆنە پەرستیەکەدا لە ١٣ نیسانی ١٩٠٩ ناچـار دەبـێ کـە ماوەیەك خۆی بشارێتەوە، پاشان دەگەڕێتەوە بەغدا، ڕۆژنامەیەکی بەناوی (حقوق) دەرچواندوە(١٩١٢). دەیکەنە یاریدەدەری بەڕێوەبەری خانەی مامۆستایان لە بەسرە (١٩١٣)، کە جەنگە مەزنەکـە بـەرپا دەبـێ دەچێتـە کـۆڕی شـەڕەکەوە، ئینگلیزەکـان

بەدیلی دەیگرن بەبەندیەتی دەینێرنە(برمە)، لە ساڵی ١٩١٤ هەتا ساڵی ١٩١٩ لەوێ دەمێنێتەوە، پاشان دێتەوە بەغدا بەشداری لە بزوتنەوەی نیشتیمانی دا دەکات، خەریکی کاری پارێزەرایەتی دەبێ، دەیکەنە حاکم لە دادگاکانی کەرکوك (١٩٢٣)، بۆ حاکمی بەدائەی هەولێر دەگوازرێتەوە (١٩٢٤)، ئینجا حاکمی سوڵحی دیوانیە (١٩٢٥)، دوایی لەحەی (١٩٢٦) و موسەییەب (١٩٢٧)، لە ساڵی ١٩٢٨ بەنوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ، دەبێتە جێگری یەکەمی سەرەك پەرلەمان (٩ حوزەیران ١٩٢٨) دەیگەڕێننەوە، بە حاکمی (مونفرید)ی کەربەلا (١٩٣١)، دوایی حاکمی (بەدائەی) کەرکوك (١٩٣٣)، پاشان جێگری یەکەمی سەرەك مەحکەمەکە(١٩٣٤)، دەگوازرێتەوە بە پشکنێنەری دادوەری (١٩٣٦)، دوایی جێگری سەرەك مەحکەمەی بەدائەی حلە (١٩٣٦)، جا پشکنێنەری دادوەری پاشان داواکاری گشتی ١٩٣٨، بە (مودون قانون)ی دەگوازرێتەوە (١٩٤١)، دوایی ئەندام لە مەحکەمەی تەمیز (١٩٢٤)، پاشان پارێزگاری سلێمانی (١٩٤٤).

لە ئازاری ١٩٤٦ تەقاعود دەکرێ، لە ئابی ١٩٤٦ دەیگەڕێننەوە بۆ فەرمانی بەڕێوەبەری گشتی ئینحیساری توتن، لە کانونی دووەمی ١٩٤٧ واز لە خزمەت گوزاری دێنێ، لە ٢١ کانونی دووەمی ١٩٥٨ جیهان بەجێ دێڵێ. لە هەولێر بەخاك دەسپێردرێ. وتارەکانی کە لە ڕۆژنامەکاندا نووسیبوی لە کتێبێك دا لە ژێر ناوی (القضیة الکردیە) بڵاوکرایەوە (١٩٢٥). هەڵوێستی توندی لە ئەنجومەنی نوێنەراندا نواندووە (١٩٢٨-١٩٣٠)، لە کۆبونەوەی پێش خۆکوشتنی عەبدولموحسین سەعدونی سەرەك وەزیران مەعروف جیاوك هێرشێکی سەخت و بەتینی هێناوەتە سەری وپێدەڵێ: ئێوە مەبەستانە شۆڕش لە وڵاتەدا بەرپا بێ. مەعروف جیاوك کتێبی لەسەر ڕێنووسی کوردی داناوە (١٩٣٠)، و(ماساە بارزان المظلومة) (١٩٥٤)، لەبەرهەمەکانی تری (نیابتی) (١٩٣٨)، لەگەڵ پەندی پێشینان بە زمانی کوردی.

سدیق مەزهەر مستەفا

سدیق مەزهەر کوڕی مستەفا لە بنەماڵەی بنزرت لی زادەیە، بنچینەی خانەوادەی لەسەردارانی هۆزی ئاکۆی کوردی دانیشتوانی ڕانیەی سەر بەلیوای هەولێرە. ساڵی ١٨٨٢ لە کەرکوك هاتۆتە دنیا ،قوتابخانەی دواناوەندی لە بەغدا تەواو دەکا، پاشان ڕووی کردۆتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای حقوق(١٩٠١)، لە ساڵی ١٩٠٥ لێی دەرچووە، لەسەردەمی تورکەکاندا لە عێراق فەرمانەکانی حقوقی بینیوە، لە قوتابخانەی پۆلیس دەبێتە مودەریسی یاسا، دوایی بەڕێوەبەرایەتیەکەی، پاشان جێکاری سەرەك شارەوانی بەغدا، ئینجا حاکم لە دادگای ئیستیئناف، لە تشرینی دووەمی ١٩١٨ بۆتە یاریدەدەری حاکمی سولح لە موسڵ، دوایی حاکمی (منفرید) لە سلێمانی و لە هەولێر جا حاکمی سولحی نەجەف (١٩٢٥)، پاشان حاکمی جەزای بەسرە، دوایی حاکمی منفرید لە کەرکوك، و سەرۆك عەدلیەی ناوچەکە، لە تشرینی دووەم ١٩٣١ دەبێتە جێگری سەرۆك مەحکەمەی بەدائەی موسڵ، پاشان بووە ئەندام لە مەحکەمەی تەمیز (تشرینی دووەم ١٩٣٤)، دوایی دەبێتە (مدون قانونی) هەتا تەمموزی ١٩٤٠، دەیگەڕێننەوە بۆ سەرۆکایەتی مەحکەمەی بەدائەی کەرکوك (نیسان ١٩٤٢). ئیتر لە فەرمان دەست بەردار دەبێ. بە نوێنەری ڕانیە هەڵدەبژێردرێ (ئازار ١٩٤٧–شوبات ١٩٤٨). دەبێتە جێگری دووەمی سەرەك پەرلەمان بەڵام لە ١٣ نیسانی هەمان ساڵدا وازدەهێنێ. دوای ساڵی ١٩٧٤ کۆچی دوایی دەکات.

محەمەد حەبیب تاڵەبانی

شێخ محەمەد حەبیب کوڕی شێخ عەلی کوڕی عەبدول ڕەحمان کوڕی ئەحمەد تاڵەبانی‌یە، بنچینەی بنەماڵەکەی لە گوندی تاڵەبان نزیك شارۆچکەی چەمچەماڵە، سەرۆکایەتی ئاینی و شێخایەتی سۆفیەتی یان لەسەر ڕێبازی قادری هەبووە، شێخ عەلی کوڕی شێخ عەبدولڕەحمانی باوکی لە زانا ناودارەکانی ئاینی و شێخانی ڕێبازی قادری بووە، لە ساڵی ١٩١٢ لە کەرکوك کۆچی دوایی کردووە.

محەمەد حەبیب ساڵی ١٨٨٤ لە کەرکوك هاتۆتە جیهان. زانیاری‌یەکانی ئاینی و زمانی عەرەبی دەخوێنێ، لە تەموزی ١٩٢٠ بووەتە مودیر ناحیەی قەرە حەسەن، بە

نوێنـەری کـەرکوك بـۆ ئەنجومـەنی دامــەزراندن هــەڵدەبژێردرێ (١٩٢٤)، پاشـان بـە نوێنەری ئەو شارە بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (١٩٢٥)، کە دەورەی پەرلەمان کۆتایی دێت بە قازی شەرعی کەرکوك دادەمەزرێ(کانونی یەکەم ١٩٢٨)، دووبارە لە تشرینی دووەمی ١٩٣٠ و شوباتی ١٩٣٣ بە نوێنەری پارێزگای کەرکوك هەڵدەبژێردرێ. لـە کانونی دووەمی ١٩٣٤ دەیکەنە سەرەك شارەوانی کەرکوك، پـازدە سـاڵ لـە پایـەی دەمێنێتـەوە، لـە تـەموزی ١٩٤٩ واز لـە خزمـەت دەهێنـێ. شـێخێکی مەشـرەب خـۆش ونوکتە شیرین و بیر ئازادو دوور لە توندڕەوی بووە.

لە ئەیلولی ساڵی ١٩٥٩ لە بەغدا جیهان بەجێ دێڵی.

فایق تاڵەبانی

فایق شێخ ڕەئووف تاڵەبانی دەچێتەوە سەر بنەماڵەیەکی ناسراوی کەرکوك. لە ساڵانی ١٩٣٥ و ١٩٣٩ بە نوێنـەری کـەرکوك هـەڵدەبژێردرێ،لـە ئـابی ١٩٥٦ کۆچـی دوایـی دەکـات،ئـەو فایقـە کـوڕی محەمـەد ڕەئـوف کـوڕی عـەلی تاڵەبانیـە. لـە پیـاوە ناسراوەکانی تری ئەو بنەماڵەیە شێخ عەبدولوەهاب کوڕی شێخ مەجید کوڕی عـەزیز تاڵەبانیە.

لـە کـانونی یەکـەمی ١٩٣٧ وتشـرینی یەکـەم ١٩٤٣ لەگــەڵ حوزەیرانــی ١٩٤٨ بەنوێنەری کەرکوك هەڵدەبژێردرێ.

خدر ئەحمەد دزەیی

خدر بەگ کوڕی ئەحمەد پاشا سەرۆکی عەشیرەتەکانی کوردی دزەییە[٥] کە لە خـوار ناحیـەی قوشتەپەو هـەموو ناوچەکانی قـەزای مـەخمور لـە پارێزگـای هـەولێرن. ئەحمەد پاشا لە بنەماڵەی حوسێن ئاغای بەناوبانگە کە پایەی پاشایەتی لە دەوڵـەتی عوسمـانی لەسـەردەمی والی بـەغدا تەقیـەدین پاشـا پێـی دراوە، لـە ئـەیلولی ١٩٢٠ ئاژاوەی لە ڕووی کاربەدەستانی بەریتانی لەگەڵ حاجی پیرداود ئاغـای دزەیـی لـە

هەندێ ناوچەی هەولێر بەرپا کرد، بەڵام مەلا ئەفەندی بەلایەنگری ئینگلیزەکان وەستا.

خدر ئەحمەد لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ، سەرلەنوێ لە کانونی یەکەم ١٩٣٧، تشرینی یەکەم ١٩٤٣، ئازاری ١٩٤٧، حوزەیران ١٩٤٨، کانونی دووەمی ١٩٥٣، ئەیلول ١٩٥٤ و ئایاری ١٩٥٨ هەتا شۆڕشی ١٩٥٨ هەڵدەبژێردرێتەوە.

خدر ئەحمەد ساڵی ١٨٨٢ هاتۆتە دنیا، لە ئازایەتیو سوار چاکی و ڕاست گۆیی و بەهرەی نیشان شکێنی و ڕاووشکار دا نمونەیەك بوو لەسەردارانی کوردی دێرین، ئێستاش ئەگەر چی تەمەنی خۆی لە نەوەد ساڵ داوە لەگەڵ ئەوەشا تەندروستی و چوستی و چالاکی خۆی پاراستووە، پاش ساڵی ١٩٧٥(٦) لە بەغدا کۆچی دوایی کردووە.

داود حەیدەری

داود پاشای حەیدەری، ئەو داود وەهبیە کوڕی ئیبراهیم (شێخی ئیسلام) کوڕی عاسم حەیدەرییە. ساڵی ١٨٨٦ لە هەولێر هاتووەتە دنیا. قوتابخانەی دواناوەندی لە موسڵ تەواو کردووە، دوای ئەوە ڕوو دەکاتە ئەستەنبوڵ (١٩٠٤)،دەچێتە خوێندنگای حقوق بڕوانامەکەی لە ١٩٠٨ لێ وەردەگرێت، لەهەمان کاتیشدا فەرمانبەر بووە لە وەزارەتی مەعاریفی تورکی (شوبات ١٩٠٤)، دوایی وەکیلی دەعاوی (حوزەیران ١٩٠٨–ئەیلول ١٩٠٩)، پاشان خەریکی پارێزەری دەبێ، کە جەنگی مەزن بەرپا دەبێ لە تەك سوپای تورکیدا دەچێتە کوڕی جەنگەوە. لە ساڵی ١٩٢١ دێتە بەغدا، بە پشکنێنەری دادوەری دادەمەزرێ (١٩٢٢)، لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٢ بۆتە ئەمینداری شانشین (بلاط الملكی). بە نوێنەری هەولێر بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵبژێردراوە (١٩٢٤)، دەکرێ بە جێگری سەرۆکەکە (١٩٢٤)، لە ئاکامی هەڵوەشانی ئەنجومەنەکەدا بە ئەمینداریەتی بیلاط دەگەڕێتەوە (٧ ئاب ١٩٢٤)، بەنوێنەری هەولێر بۆ پەرلەمان هەڵدەبژێردرێ (تەموز١٩٢٥)، بە جێگری دووەمی سەرەك

پەرلەمان (١٩٢٦)، سەر لەنوێ لە ١٩٢٧ هەڵدەبژێردرێتەوە، پاشان لە ئایاری ١٩٢٨ دەبێتە جێگری یەکەمی سەرۆکی ئەنجومەنەکە، دەبێتە وەزیری داد لە وەزارەتی سێیەمی سەعدون دا (٤ حوزەیران ١٩٢٨-٢٨ نیسان ١٩٢٩). لەوەزارەتی ئایندەی تۆفیق سوێدی بە وەزیرایەتی داد بەردەوام دەبێ (٢٨ نیسان ١٩٢٩-١٩ ئەیلول ١٩٢٩). هەڵبژاردنەکەی بە نوێنەرایەتی هەولێر لە ساڵانی ١٩٢٨، ١٩٣٠، ١٩٣٣ هەتا ئەیلولی ١٩٣٤ نوێ دەکرێتەوە. دوای ئەوە بەکاری پارێزەری و ڕاوێژکاری یاسایی لە کۆمپانیاکەی نشونمای نەوتی بەریتانی هەڵدەستێ. لە کاتی بزوتنەوەکەی ڕەشید عالی گەیلانی داود حەیدەری بەرەو عەمان و قودس دەڕوات، لەگەڵ ئەمیر عەبدولئیلا دەگەڕێتەوە بەغدا. لەسەر ئەنجامی ئەوەدا دەیکەنە وەزیری مفەوەزی عێراق لە تەهران (حوزەیران ١٩٤٦)، دوایی وەزیری داد (٩ شوبات ١٩٤٢-٢٣حوزەیران١٩٤٣). بە نوێنەری سلێمانیهەڵدەبژێردرێ (نیسان ١٩٤٢)، پاش ئەوە بەوەزیر مفەوەزی عێراق لە لەندەن دادەمەزرێ (تشرینی یەکەم١٩٤٣)، دوو ساڵ لە پایتەختی بەریتانی بەسەردەبا. دەیکەنە ئەندام لە ئەنجومەنی (ئەعیان-١٩٤٥-٥ ئازار ١٩٤٩).

کاتێ واز لە ڕاوێژکاری کۆمپانیاکانی نەوت دێنێ بە جێگری دووەمی سەرەك ئەنجومەنی ئەعیان هەڵدەبژێردرێ (١٧ ئازار ١٩٤٧)، بەڵام لە سێی نیسانی ١٩٤٧ خۆی لە ئەرکەکە دەست بەردار دەکا. لە وەزارەتی سید محەمەد سەدر دەیکەنە وەزیری بێ وەزارەت (٢٩ کانونی دووەم ١٩٤٨)، پاشان وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی پێ دەسپێرن (٤ئازار ١٩٤٨-٢٥حوزەیران ١٩٤٨). ساڵی ١٩٥٨ عێراق بەجێ دێڵێ و ژیانی لە هاتوچوونی نێوان تورکیاو سویسراو فەرەنسا بەسەر بردووە،تا لە ٢٠ تشرینی دووەم ١٩٦٥ لە ئەستەنبوڵ جیهان بەجێ دێڵێ.

ئەمیر عەبدوڵڵا ئەمیری ڕۆژهەڵاتی ئوردن پایەی پاشایەتی پێ بەخشیوە (کانونی یەکەم ١٩٣٣). داود حەیدەری گوتی: ساسۆن حسقێل وەزیری دارایی ڕەحمەتی خوای لێبێ خێرێکی زۆرم لێ دی کە پێی داگرت لەسەر ئەوەی کە دەبێ بەرهەم و دەستکەوتی نەوت لەسەر بنەماو ئەساسی زێڕ بدرێت، کە بەڕاوێژکاری کۆمپانیای

نشونمای نەوتی بەریتانی دامەزرا هەمان مەرجم لە بارەی موچەکەوە دانا، سودێکی زۆرم لێ بینی، دوای ئەوە بەریتانیا لەسەر دەستوری زێڕ هاتە دەرو نرخی پاوەندی ئیستەرلینی دابەزی.

داود حەیدەری لە پاش کۆتایی جەنگی جیهانیدا لە ساڵی ١٩٤٥ لەگەڵ ئەمیر عەبدولئیلای وەسی لەسەر عەرش بەسەردانە ڕەسمیەکەی بۆ وڵاتە یەکگرتوەکان دەچێت. لەو گەشتەشیدا سندرسن دکتۆری تایبەتی ئەمیر لەگەڵ یان دەبێ لە کتێبەکەیدا (دە هەزار شەو و شەوگار) باسی حەیدەری دەکا دەڵێ: حەیدەری کە دەچووە سەردانی کۆڕی جەنگی پێشو خۆی زۆر لە ئەڵغام دەپارێزێ، جا لەکاتی گەڕانەوەیاندا لە ڕێگای ئیتالیاوە سواری باریجەیەك دەبن لە کەنداوی ناپۆلی داود پاشا نەیتوانی ترس و پەشۆکاوی خۆی لە ئەڵغامی چاندراوی ناو دەریا بشارێتەوە، ئەمیر بە گاڵتەوە پێی دەڵێ: مردنی حەیدەری بە خنکاوی کارەساتێکی نیشتیمانیە، وای پێشنیار کرد کە شەو و ڕۆژ پشتێنی دەرباز بوون ببەستێ، حەیدەری شەرمی دەکرد بە ڕۆژ پەیڕەوی ئەو ئامۆژگاریە بکا، بەڵام بەشەو کاتی نوستن کاری پێ دەکرد. لە پایزی ١٩٥٧ لە جنێڤ توشی داود حەیدەری بووم، بە شانازی و خۆشیەکەوە پێی ڕاگەیاندم کە ئەو ناوبژی لە خوازبێنی ئەمیرە فازلە بۆ مەلیك فەیسەڵی دووەم کردووە، کەچی ئەو دەستگیرانیەی ئەو تێیدا گەش بین بو بە کارەساتێکی شاهانە کۆتایی پێ هات. یەك لە گۆڤارە گەورەکانی ئەوسای فەرەنسی دەنگ و باسی خوازبێنی و وێنەی هەردوو دەستگیرانەکەشی لە ژێر ناوی (شادومانی پاشایەتی لەسەر بورکانە) بڵاوکردەوە.

ساڵح زەکی ساحێبقران زادە

ساڵح زەکی کوڕی حوسێن بەگ کوڕی داود بەگ کوڕی مەحمود بەگە، لە بنەماڵەی ناسراوی ساحێبقڕانە، لە شەشی مارتی ١٨٨٦ لە شارۆچکەی هەڵەبجە هاتۆتە دنیاوە، کە دایکی دەمرێ کۆرپەیەکی ساوا دەبێ و باوکیشی بەدوای ئەودا کۆچی دوایی دەکات. عوسمان بەگی مامی دەیگرێتە خۆی، لە سلێمانی و بەغدا

دەخوێنێ، پاشان لە ١٩٠٢ ڕوودەکاتە ئاستانە، دەچێتە خوێندنگای جەنگی بەملازم دەردەچێ (١٩٠٦)، بۆ ساڵی ئاییندە دەکەوێتە گەڵ فەیلەقی شەشەم لە عێراق دا. بەشداری لە جەنگە مەزنەکەدا دەکا، لەشەڕی شعێبە بریندار دەبێ. دوای ئەوە بۆ پایەی مقدم باڵا دەکرێ، ساڵی ١٩٢١ واز لە خزمەتگوزاری سوپای تورکی دێنێ دەگەڕێتەوە عێراق، دەیکەنە قایمقامی ئاکرێ (ئازار ١٩٢٢)، دوایی تێکچوونی شۆڕش گۆڤاری (دیاری کوردستان) بە زمانی عەرەبی و کوردی و تورکی لە بەغدا دەردەچوێنێ، زۆری پێ ناچێ دەگەڕێتەوە سەر کاری بەڕێوەبەرایەتی، دەبێتە مودیر ناحیەی قزانیە (١٩٢٦)، ئینجا ناحیەی شەهرەبان دوایی قایمقامی شەهرەبان پاشان عەفەك و چەمچەماڵ. دەگوازرێتەوە بە یاریدەدەری بەڕێوەبەری گشتی ناوخۆ (١٩٣٠)، دوایی قایمقامی کۆیە (١٩٣٣)، پاشان هی ئامێدی. دەیکەنە پارێزگاری سلێمانی (یەکی ئایار ١٩٣٥) دوایی پارێزگای دیالە (تەمموز ١٩٣٦)، پاشان دەبێتە سەرۆکی تەسویەی مافی زەوی و زار (کانونی یەکەم ١٩٣٦) ئەو فەرمانەشی لە موسڵ و کەرکوك و کوت بینیوە. دەبێتە پارێزگاری هەولێر (١٩٣٩)، بەڵام لە ئایاری ١٩٤١ تەقاعود دەکرێ. لە کانونی یەکەمی ١٩٤٢ دەیگەڕێننەوە بە پشکێنەری بەڕێوەبەرایەتی هەتا مەرگ لە ١٣ کانونی یەکەم ١٩٤٤ لە بەغدا جیهانی پێ بەجێ دێڵێ[٧].

ئەدەب و شیعری بە کوردی داناوە[٨] بە زمانی عەرەبی و تورکی دەینوسی، زانیاری لە فەڕەنسی و فارسی دا هەبوو.

فەریق ئەمین زەکی سلێمان

ئەمین زەکی کوڕی سلێمان ساڵی ١٨٨٤ لە بەغدا هاتۆتە جیهان، بنچینەی بنەماڵەکەی لە هەولێرە، ساڵی ١٩٠٥ لە قوتابخانەی سوپایی لە ئەستەنبوڵ بە پایەی ملازم سانی دەرچووە، وە لە سوپای تورکی خزمەتگوزار دەبێ لە ٧ ئاب ١٩٢٤ بە پایەی ڕەئیس ئەوەل دەچێتە ناو سوپای عێراق، دەیکەنە ئامیر (انضباط)ی عەسکەری، بۆ پایەی موقەدەم باڵا دەکرێ (١٩٣٠)، دەبێتە ئامیر کەتیبەی پیادەی

چوارەم، دوایی پایەی عەقید وەردەگرێ (١٩٣٤)، پاش ئەوە دەیکەنە ئامیر مەنتیقەی سوپایی لە فوراتدا. لە حوزەیرانی ١٩٣٦ بۆ پایەی لیوا بالاّ دەکرێ، لە هەمان ساڵدا دەیکەنە فەرماندەی تیپی دووەم لە کەرکوك، لە شوباتی ١٩٤٠ بریکاری سەرۆکایەتی ئەرکانی سوپای عێراقیان پێ سپاردووە. لە حوزەیرانی ئەو ساڵەدا دەبێتە (فەریق) لەو ماوەیەی کە ئەو پایەی وەرگرتبوو عەقید سەلاحەدین سەبباغ و عەقیدەکانی تری هاوڕێی – فەهمی سەعید، کامیل شبیب و مەحمود سەلمان دەستیان بەسەر کاروباری سوپادا گرتبوو، خۆیان لە ڕووداوە سیاسیەکان هەڵقورتاندبوو، فەریق ئەمین زەکی هەربەناو سەرۆك بوو، بۆی نەبوو هیچ بڕیارێك و فەرمانێکی سوپایی دەرچوێنێ و ئاراستەی بکا.

محەمەد ساڵح

محەمەد ساڵح لە خانەوادەی محەمەد عەلی بەگ کە لە سەرۆکەکانی پشدەرە، ساڵی ١٩٢٥ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ. سەرلە نوێ لە هەشت خولی نوێنەرایەتیەکەدا بێ دابڕان هەتا حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٣ هەڵدەبژێردرێتەوە، دیسان لە نیسانی ١٩٤٤ هەتا تشرینی دووەمی ١٩٤٦ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێتەوە. دوای ساڵێك کۆچی دوایی دەکا (١٩٤٧).

مەجید خدوری لە کتێبەکەیدا (نظام الحكم في العراق) (١٩٤٦)دا دەڵێ: ئەوە دەگەیەنێ کە تا چ ڕادەیەك گیانی بەردەوام بوون لە خۆهێشتنەوەی ئەنجومەنی نوێنەراندا هەبووە، نزیکەی ٤٧ نوێنەر هەریەکەیان بەشداری لە پێنج دەورەی نوێنەرایەتی و یا زیاتریان کردووە، لە ناو ئەوانەدا محەمەد ساڵح (نائیبی سلێمانی و نوێنەری عەشیرەتەکەی خۆی کە پشدەرە). سەرتاپا بەشداری لە هەموو دەورەکانی نوێنەرایەتی دا کردووە لە ساڵی ١٩٢٥ هەتا ئێستا (مەبەستی ساڵی ١٩٤٦/ وەرگێڕ).

فارس ئاغای محەمەد زێباری

سەرەك هۆزەكانی زێبارە، نیشتەجێ بونیان نێوان ئاكرێ و زێی گەورەیە. فارس ئاغا كوڕی محەمەد ئاغا ساڵی ١٨٨١ هاتۆتە دنیا، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری لیوای موسڵ هەڵبژێردراوە، پاشان لە كانونی یەكەمی ١٩٣٧ هەتا شوباتی ١٩٣٩ هەڵدەبژێردرێتەوە.

لە شوباتی ١٩٤١ كۆچی دوایی كردووە، دكتۆر عەبدوڵلا فەییاز لە كتێبەكەیدا (الثورة العراقية الكبرى) ساڵی ١٩٢٠ لە خاتوو جرتوود بیل دەگێڕێتەوە دەڵێ: دوای جەنگی یەكەمی مەزن پڕوپاگەندەی توركەكان زیرەكانە لە ناوچەی بارزان و زێباریەكاندا دەگێڕدرا، لە ناكۆكی نێوان فارس و ئاغای زێباری و شێخ ئەحمەدی بارزانی ناوبژییان لە پێكهاتنیاندا دەكرد، بۆ یەكگرتنی تەقەلاكانیان لە ناوچەكەدا..

سەعید دۆسكی

سەعید ئاغا سەرۆكی عەشیرەتی دۆسكی كە بارەگاكەی لە گوندی (گەرماوی) نزیك شاری دهۆكە، لە شوباتی ١٩٣٧ بە نوێنەری موسڵ هەڵبژێردرا، سەر لە نوێ لە تشرینی دووەمی ١٩٤٤ و ئازاری ١٩٤٧ هەڵدەبژێردرێتەوە.

لە ئەیلولی ١٩٤٧ لە ئاكامی ناكۆكی لەگەڵ هۆزەكانی دەوروبەری ناوچەكەی خۆیا لە موسڵ دەكوژرێ.

فەریق حوسێن فەوزی

حوسێن فەوزی لە باوكێكی كورد و دایكێكی عەرەب لە ١٧ی كانونی دووەمی ١٨٨٩ هاتۆتە دنیا، خوێندنی لە قوتابخانەی دواناوەندی سوپایی تەواو كردووە، پاشان دەچێتە خوێندنگای جەنگی لە ئەستەنبوڵ (١٩٠٦)، ساڵی ١٩٠٩ بە ملازم تۆپچی لێی دەرچووە. لە لیوای پێنجەمی تۆپچیەتی لەئەدرنە دادەمەزرێ، لەسەردەمی والی نازم پاشادا دەگوازرێتەوە بەغدا (١٩١٠)، بەشداری لە دامركانەوەی شۆڕشی عەشیرەتەكانی ناوچەی غەرراف دا كردووە. دوای ئەوە ئەزمونی

قوتابخانەی ئەركانی داوە، بەشداری لە جەنگی بلقان دەكا. بۆ ملازمی یەكەم بالا دەكرێ (١٩١١)، كە جەنگە مەزنەكە بەرپا دەبێ دەیكەنە پاش بەندی كۆمیتەی ئەركان لە هێڵی جتالجەو گەلوی بۆسفۆر، پاشان بەرگری لە لێواری دەریای ڕەش دەكا (١٩١٦)، دوای ئەوە ناردیانە بەرلین بەشداری لە دەورەی تۆپ سازی دەكا، پاشان دەگەڕێتەوە بۆ مەڵبەندی مەشق كردن لە ئەستەنبوڵ، لە كۆتایی ١٩١٧ خستیانە گەڵ سوپای توركی لە عێراقدا، لەوێ دەمێنێتەوە هەتا ئاگر بەست ڕادەگەیەندرێ، كە حوكمی نیشتمانی لە عێراق دادەمەزرێ خزمەتی ڕابردوویان ڕەچاو كردووە، ناجی شەوكەت لەبەسەرهاتی دا دەڵێ: كە لە نیسانی ١٩٤١ دەبێتە وەزیری بەرگری بەپێی ئەوەی ئەمین زەكی ئەفسەر روكن نەبووە، هەرچەندە سەر ڕاست و دڵ سۆز و دەست پاك بووە بەلام زەعیفەو دەسەلاتی بەسەر ژێر دەستەی خۆیدا ناشكێ، ویستی سەرۆكایەتی ئەركان دوری دەخاتەوە، بەلام سەرەك وەزیران ڕەشید عالی گەیلانی بەرهەڵستی لە پایە لادانەكەی كردووە.

پاش بزوتنەوەو هەرای ئایاری ١٩٤١ بۆ ئێران هەڵدێ، لەوێ دەیگرن و بەبەند كراوی دەینێرنە باشوری ئەفریقا، دوای ئەوە گەڕاندیانەوە عێراق. پێنج ساڵیان حكوم دا (ئایار ١٩٤٢)، دوای بەردانی چەندەها ساڵی بە گۆشەگیری و هێمنی بردە سەر هەتا لە دووی شوباتی ١٩٧٢ جیهان بەجێ دێڵێ. مەحمود دوڕە لە كتێبەكەیدا (الحرب العراقیة البریطانیة (١٩٤١) – (١٩٦٩) باسی دەكا دەڵێ: (فەریق ئەمین زەكی پیاوێكی پاك و قسە خۆش و سەربازێكی پیشەیی بوو، زۆرترین ژیانی سوپایی خۆی لە وەحدەكان و ئۆردوگاكاندا بەسەر بردووە، هەرگیز ئارەزووی سیاسەت مەداری نەبووە، پێ بە پێ بە گوێرەی ساڵان پایەو نیشانەكانی وەرگرتووە، لە كولیەیەكی سوپایی بەرز دەرنەچووە، لەبەر ئەوە ڕۆشنبیریەتی سوپایی و ڕۆشنبیریەتی گشتی لەو چوارچێوەیە دەرنەچووە).

براكەی عەقید حەمدی سلێمان خزمەتی لەهەردوو سوپاكەی توركی و عێراقی دا كردووە، هەتا بە پایەی (عەقید) واز دەهێنێ، لەحوزەیرانی ١٩٣٩ بە نوێنەری هەولێر هەڵدەبژێردرێ. لە ساڵی ١٩٥٢ لە بەغدا كۆچی دوایی كردووە.

مێجەر یوسف ئاشیر سالم کە لە بنچینەدا عێراقیە بۆ ڕۆدیسیا باشوری ئەفریقا ڕەو دەکا، جنسیەی بەریتانی پێ دەدرێ، کە جەنگ بەرپا دەبێ لە سوپای ئینگلیزی دەبێتە ئەفسەر. لە کۆتایی ساڵی ١٩٧٤ لە لەندەن پێك گەیشتین، بۆی باس کردم و گوتی: کە سەرکردەو سیاسیە عێراقییەکان، ئەوانەی پشتگیرییان لە بزوتنەوەکەی ڕەشید عالی کردبوو لە ١٩٤١ دەیاننێرنە ڕۆدیسیا، بە هۆی ئەوەی زمانی عەرەبی دەزانێ دەیکەنە ئامیری گرتووخانەکە، ئاگاداری و خزمەتێکی زۆریان دەکات تا ئەوەی بووەتە جێگای متمانەو بڕوایان، بۆ هەموو کاروبارێکیان هەر ڕوو لەو دەنێن.

بۆ ساڵی داهاتوو بڕیاری گەڕانەوەیان بۆ عێراق دەدرێ، لەوەشا دەبێ تەسلیمی کاربەدەستانی حکومەتی عیراقی بکرێنەوە، هەرچەند عوزریان بۆ دێنێتەوە کەوا خۆی لە بنچینەدا عێراقیەو بۆی ناشێ و جوان نیە پەناهەندە بداتەوە حکومەتەکەیان ناچاریە فەرمانێکی سوپایی داوای لێکراوە دەبێ بەجێی بینێ، بەڵام ئەم عوزر خوازیەی سودی نابێ، بۆی ناسەلمێنن، ئیتر بەسواری کەشتی لەگەڵیان هەتا بەسرە دەچێت و ئەو ئەرکە گران و قورسەی کۆتایی پێ دێت.

جەمیل بابان

جەمیل کوڕی مەجید پاشا کوڕی ئەحمەد پاشا کوڕی خالد پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی سلیمان بەگ لە پیاوانی بنەماڵەی ناسراوی بابانە.

ساڵی ١٩٢٤ بە نوێنەری کەرکوك بۆ ئەنجومەنی دامەزراندن هەڵدەبژێردرێ. پاشان لە شوباتی ١٩٣٣، کانونی یەکەمی ١٩٣٧ و کانونی یەکەم ١٩٤٣ بووەتە نوینەری پارێزگای ناوبراو لە پەرلەمان دا. لە تەمموزی ١٩٤٦ جیهان بەجێدێڵێ.

لیوا خالید مەحمود زەهاوی

خالید کوڕی مەحمود کوڕی موفتی محەمەد فەیزی زەهاویە. لە ٣ تەمموز ١٩٨٩ لە بەغدا هاتۆتە دنیا، ڕوودەکاتە ئەستەنبوڵ، لە خوێندنگای جەنگی دەخوێنێ، لە ساڵی ١٩٠٦ بە ئەفسەر دەردەچێ، خزمەت لە سوپای تورکی دا دەکات، لە ٢٤ حوزەیران ١٩٢٤ دەگەڕێتەوە عێراق، بە پایەی ڕەئیس ئەوەل (ڕائید) دەبێتە یاوەری مەلیك فەیسەڵی یەکەم. پاشان لە یەکی حوزەیران ١٩٣٠ بە پایەی عەقید دەبێتە ئامری خوێندنگای سوپایی. ساڵی ١٩٣٣ دەینێرنە ئینگلتەرە،دەچێتە کولیەی ئەرکان و دەورەی گەورە ئەفسەران. لە ساڵی ئایندەدا لە وەزارەتی بەرگریدا دەبێتە مودیری (حەرەکات)، دوایی سەرکردەی هێزی ئاسمانی، پاشان مودیری ئیدارە. لە ئەیلولی ١٩٣٨ بۆ پایەی لیوا باڵا دەکرێ، پاشان لە ئەرکی سوپایی دەست بەردار دەبێ.

دەیکەنە پارێزگاری کوت، پاشان پارێزگاری بەغدا (حوزەیران ١٩٤٠)، لە ١٩٤١ بۆ بەڕێوەبەری گشتی ئاودێری دەگوازرێتەوە، دەیگەڕێننەوە بە پارێزگاری بەغدا (ئایار ١٩٤١)، لە ١٠ کانونی دووەم ١٩٤٣ هەتا ١٩٤٨ دەبێتە وەزیر مفەوەزی عێراق لە کابل. دوای ئەوە دەکەوێتە ژیانی سەرفرازی تایبەتی خۆیەوە، لە نێوان ئەستەنبوڵ و بەغدا لە هاتووچوندا دەبێ، پاشان بەیەکجاری لە ١٩٦١ لە ئەستەنبوڵ نیشتەجێ دەبێ. هەر لەوێش لە ساڵی ١٩٨١ جیهان بەجێ دێڵێ.

عەبدوولڵا سلیمان بەیاتی

شێخی بەیات عەبدولڵا سلیمان لە ناوچەی توزخورماتو. لە حوزەیرانی ١٩٣٩ و تشرینی یەکەم ١٩٤٣ بە نوێنەری پارێزگای دیالە هەڵدەبژێردرێ. پاشان لە حوزەیرانی ١٩٤٨ و کانونی دووەمی ١٩٥٣ دەبێتە نوێنەری کەرکوك. لە ١٩٥٧ ماڵ ئاوایی لە ژیان دەکات.

عەبدولحەمید جاف

عەبدولحەمید کوڕی عەبدولمەجید بەگ کوڕی عوسمان پاشای جافە. ساڵی ١٨٨٩ لە هەڵەبجە هاتۆتە دنیا، لەسەر دەستی مامۆستایانی تایبەتی دەخوێنێ. لەسەرئەنجامی داگیرکردنی بەریتانی دەیکەنە یاریدەدەری حاکمی سیاسی، ساڵی ١٩٢٥ دەبێتە قایمقامی هەڵەبجە، دەگوازرێتەوە بۆ قەزای چەمچەماڵ (١٩٣١-١٩٣٣). لە ساڵی ١٩٣٥ بە نوێنەری سلێمانی هەڵدەبژێردرێ، سەرلەنوێ لە شوباتی ١٩٣٧، ئازاری ١٩٤٧، حوزەیران ١٩٤٨، کانونی دووەم ١٩٥٣ و ئەیلولی ١٩٥٤ هەتا ئازاری ١٩٥٨ هەڵبژێردراوەتەوە.